

Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine

Rafael Brčić

I prije napada na Jugoslaviju postojale su kod osovinskih partnera koncepcije o razbijanju Jugoslavije, koje su se u sklopu »zajedničkog vođenja rata« i »stvaranja novog poretka u Evropi« mnogo puta mijenjale. Nacistička Njemačka je kao jači partner u Osovini redovno u svemu imala odlučujuću ulogu. Da bi Musolinija vezao uz se, Hitler je stalno podvlačio da Italiji na ovom području pripada povlašten položaj, a da Treći Reich tu ima samo privredne interese. Musolini u to nije sumnjao, ali ni svoj plan u vezi sa pripajanjem Hrvatske nikada nije napuštao. Godinama je držao u rezervi ustašku emigrantsku grupu na čelu s Antom Pavelićem. Po Musolinijevom planu, trebalo je da prilikom komadanja Jugoslavije vlast u Hrvatskoj preuzme velikohrvatski separatistički pokret, a šef te nove oblasti da postane vođa tog pokreta, njegov štićenik Pavelić.

Međutim, događaji od 27. marta i tokom aprila 1941. godine pokazali su veliko zaostajanje Rima za vladom Reicha u ostvarivanju svojih dugogodišnjih namjera. Vlada Trećeg Reicha pokazala se u tome mnogo odlučnijom, iako pitanje šefa buduće osovinske tvorevine tada još nije bilo sasvim riješeno. Treći Reich je u pripremama napada na Jugoslaviju svim silama nastojao da se što više otupi oštrica otpora naroda Jugoslavije osovinskom napadu, a manje je pažnje posvećivao pitanju buduće tvorevine i tome ko će biti na njenom čelu. Zbog toga je trebalo da sve preduzete mjere, kao u Poljskoj, prethode vojnom napadu. Ali, sve te akcije nisu bile sinhronizovane niti su do detalja bile razrađene. Išle su raznim kolosijecima, nije se znalo ko je glavni akter, pa je u praksi bilo mnogo komplikacija, nejasnoća i slično. Izgleda da je to sve bilo uslovljeno različitim gledanjima na problem Jugoslavije u najvišim instancama Trećeg Reicha, napose Ribentropovog ministarstva spoljnih poslova i njemačke obavještajne službe. Naime, Ribentrop se prevario u

svojoj računici da je pristupom Jugoslavije Trojnom paktu cijela stvar riješena, pa je zbog toga privremeno bio u Hitlerovoj nemilosti.

U svakom slučaju Treći Reich u početku nije uopšte računao na ustaše i njihovog poglavnika. Nacistima je više odgovarao Maček, jer su smatrali da je najpoželjnija ličnost s obzirom na to da je njegova HSS i unutar nje poluvojnička građanska i seljačka zaštita imala širok oslonac u masama, pa bi naoružano članstvo osiguravalo »javni red i mir« i tako rasteretilo njihove vojne snage potrebne na drugim stranama. Osim toga, HSS je u masama imala širok oslonac, dok bi to s nekom ličnošću iz redova velikohrvatskog separatističkog pokreta trebalo iznova stvarati.¹⁾ Očigledno je Vlada Reicha računala na to da je HSS najveća politička formacija u Banovini Hrvatskoj, te bi s toga otcjepljenje toga područja od Jugoslavije moglo dobiti, barem prividno, karakter legitimiteta, pa bi Maček uputio poziv Reichu za pomoć Hrvatskom nacionalnom pokretu, čime bi se miješanje Reicha u unutrašnje stvari Jugoslavije u pravnom i moralnom pogledu moglo lakše braniti pred svjetskom javnošću. Takvu je sugestiju Hitleru dao Alfred Rosenberg — šef spolj-nopolitičkog ureda Nationalsocijalističke radničke partije Njemačke (NSDAP).²⁾ Pošto je Hitler akceptirao ovu sugestiju, Rosenberg je svog opunomoćenika Waltera Malletkea uputio Mačeku, ali mu nije dao potrebna punomoćja, koja bi za Mačeka imala snagu oficijelnih obaveza Trećeg Reicha. To je imalo »kobnih posljedica, jer Maček nije mogao da računa ni na kakav sporazum...«.³⁾ Pored drugih faktora, ovo je sigurno bilo presudno za Mačekovu odluku da 4. aprila otputuje u Beograd i stupi u novu Simovićevu vladu u svojstvu potpredsjednika.⁴⁾ Ribentrop takode nije mirovao. On je ubrzo svog emisara dra Edmunda Weesenmayera (Vezenmajera) uputio u Zagreb, koji se povezao sa Pavelićevim ljudima, u prvom redu sa Slavkom Kvaternikom, najaktivnijim predstavnikom »domovinskog ustaškog vodstva«.

Već u prvom razgovoru s Weesenmayerom Kvaternik je upitao: »Šta želi Treći Reich?« — a ovaj je odgovorio da »Hrvatsku od stalne opasnosti nemačke okupacije može spasiti jedino Maček, jer se samo njemu u Berlinu vjeruje...«.⁵⁾

Kvaternik je na razne načine nastojao da sazna Mačekove planove, posebno da li će ući u Simovićevu vladu ili ne. Odvrćao ga je od toga, ali uzalud. Očigledno je to radio u dogovoru s njemačkim agentima. O tome govori i ovaj sačuvani dokumenat: »...Mi najozbiljnije odvrćamo njega (Mačeka, nap. R. B.) i druge hrvatske vođe da u bilo kojoj formi

¹⁾ Bogdan Krizman, *Pavelićev dolazak u Zagreb*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, broj 1/1963, str. 149—151.

²⁾ Walter Hagen (Willi Hötl), *Geheime Front*, — poglavlje Jugoslavija. *Borba dvaju bratskih naroda*, str. 27 i d. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta — dalje A.V.I.I., k. 80, br. reg. 3/2).

³⁾ Isti izvor.

⁴⁾ Iz depeše njemačkog generalnog konzula u Zagrebu Karla Freundta (od 4. aprila 1941), ministru spoljnih poslova Reicha Ribentropu, vidi se da Malletke nije uspio da nagovori Mačeka na otcjepljenje Banovine Hrvatske od Jugoslavije («Documents on German Foreign Policy 1918—1945», Series D, Vol. XIII, str. 448—449, dok. broj 262 — citirano: Ferdo Čulinović, *Organizacija vlasti i oružanih snaga u NDH*, Vojnoistorijski glasnik broj 3/1968, str. 134.

⁵⁾ A.V.I.I., k. I.O. 9, br. reg. 6/2-1-104, str. 8 — Izjava Slavka Kvaternika na saslušanju u istražnom zatvoru.

sarađuju sa sadašnjom beogradskom vladom. Svakako, davanje takvog našeg savjeta zahtijeva najstrožu diskreciju. Ukoliko bi Maček postupio po našem savjetu, željeli bismo s njim ostati u vezi, a on bi to sa svoje strane morao obezbijediti pomoću odgovarajućih posrednika...«.⁶⁾

Maček u svojim memoarima navodi da mu je tih dana dopisnik njemačke novinske agencije prenio savjet ministra spoljnih poslova Reicha da ne ide u Beograd i ne ulazi u Simovićevu vladu.⁷⁾ dok Slavko Kvaternik u svojoj izjavi na saslušanju 1947. godine u Zagrebu prećutkuje da je on zamolio Berlin, ukoliko se Maček obrati njemačkoj vladi za pomoć, da ga upute na usku saradnju s Kvaternikom.⁸⁾

Pošto su martovski događaji poremetili Hitlerov plan »Barbarosa« (napad na SSSR, nap. R. B.), trebalo je brzo dještvoovati u raznim pravcima kako bi se što prije nadoknadio gubitak vremena. Znajući Hitlerov stav prema Musoliniju, kojeg je Hitler pod svaku cijenu želio da zadrži na svojoj strani, Ribentrop je, po našem mišljenju, pribjegao kompromisu: njemačko rješenje »hrvatskog pitanja« na čelu s Musolinijevim čovjekom. Istina, ovakav je stav uslijedio tek po Mačekovu odlasku u Beograd i ulaskom u Simovićevu vladu. Bilo je poslije toga izvjesnih dilema: Pavelić ili Kvaternik. Ali, pošto je Vlada Reicha bila upoznata sa željama fašističke Italije, Hitler je pristao da šef NDH bude Pavelić. Njemu je tada bilo mnogo važnije da od ovog područja stvori satelitsku osovinsku nazovi-državicu, nego da zbog pitanja koja će osoba biti njen šef, neposredno pred napad na Sovjetski Savez, izazove nesporazum sa svojim saveznikom. Zato je Weesenmayer 14. aprila u Karlovcu požurivao Pavelića da hitno krene u Zagreb i preuzme vlast u nekoliko dana ranije proglašenoj NDH.⁹⁾

To je bio najvažniji, ali ne i jedini razlog. Naime, Hitlerova direktiva o napadu na Jugoslaviju, tzv. »Hitlerov poduhvat 25«¹⁰⁾ od 27. marta, zatim »Posebno naređenje uz direktivu 25« feldmaršala Keitela dva dana kasnije,¹¹⁾ »Privremene smjernice« o komadanju Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine¹²⁾ — jasno govore da su nacistički vojno-strateški i ekonomski razlozi, pod firmom »zajedničkog vođenja rata Osovine« bili odlučujući za uspostavu okupacionih sistema u Jugoslaviji i u okviru njih stvaranje tzv. Nezavisne Države Hrvatske s italijanskim eksponentom na čelu, a sve to u cilju da se što bezbolnije za njemačko-italijanske odnose nacističkom finansijskom kapitalu osigura nesmetana eksploatacija privrednih bogatstava, naročito u rudama bogatoj Bosni i Hercegovini.¹³⁾

⁶⁾ A.V.I.I., njemačka građa, Bon-I, rolna I, dok. od 1. IV 1941.

⁷⁾ Dr Vlatko Maček, *In the Struggle for Freedom* (U borbi za slobodu), New York 1957, str. 220.

⁸⁾ A.V.I.I., njemačka građa, Bon-I, dok. 69 od 1. IV 1941.

⁹⁾ Rafael Brčić, *Njemačko-italijanske suprotnosti oko BiH u svjetlu okupacije 1941.* »Prilozi« — Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, broj 3, 1967, str. 167—198.

¹⁰⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu Zbornik), tom II, knj. 2, str. 465—472.

¹¹⁾ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 478—479.

¹²⁾ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 543.

¹³⁾ Rafael Brčić, *Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njem. okupatora u NDH 1942/43 godine.* (S posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine), »Prilozi IRP Sarajevo, br. 4, str. 287—297; Vidi i moju odbranjenu magistarsku tezu, *Okupacioni sistemi u BiH 1941. godine*, Biblioteka IRP Sarajevo.

Tom osnovnom cilju njemačkog okupatora podešavan je kasniji međusobni odnos partnera Osovine oko NDH i sveukupni razvoj tzv. Nezavisne Države Hrvatske. To se jasno vidjelo najprije na Bečkim pregovorima između Ciana (Cana) i Ribentropa, a kasnije i iz čitavog niza zakonskih odluka i akata vlade »Nezavisne Države Hrvatske«, gdje je redovno prethodno bila potrebna saglasnost predstavnika Reicha u Zagrebu.

Obično se misli da su Ribentrop i Ciano na bečkim pregovorima 21. i 22. aprila zajednički utvrdili demarkacionu liniju, tj. izvršili razgraničenje okupacionih područja između njemačkih i italijanskih trupa u Jugoslaviji, odnosno u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. To ne stoji. Hitler je razgraničenje izvršio sam, jednostrano, bez učešća Italijana. On je demarkacionu liniju utvrdio 24. aprila 1941. godine kad je Ciano već bio napustio Beč.¹⁴⁾ Inače, o tome postoji više podataka. Tako grof Ciano u svojim Tajnim arhivima¹⁵⁾ navodi sljedeće:

»...Ribentrop je povukao granice Hrvatske države na temelju ne-službenih zahtjeva iz Zagreba. Ta bi država obuhvatala Bosnu i Hercegovinu u njihovim stariim granicama, uključujući i veoma široki dio Dalmatinske obale...«.

Drugi podatak je sačuvan u zapisniku razgovora u Beču koji je vodio Hitlerov prevodilac Paul Otto Schmidt (Paul Oto Šmit), koji je, između ostalog, zapisao:

»...granicu između Hrvatske i Njemačke već je odredio Hitler, a definitivno ona će biti ustanovljena s hrvatskom vladom kada to budu prilike dopuštale...»

...Italija namjerava priključiti Hrvatsku, po mogućnosti posredstvom personalne unije.

Italijani namjeravaju anektirati Dalmaciju; ona bi trebala dobiti položaj italijanskog guvernerstva.

To isto namjeravaju učiniti i za ostatak Primorja između Rijeke i granica Crne Gore.

U principu Njemačka je politički nezainteresovana u pitanjima Hrvatske. Zato Hitler nema razloga da zauzima bilo kakvu poziciju. Obzirom na to, on prepušta Duceu da o tome odluči s Hrvatima...

...Granice Hrvatske s Mađarskom ići će tokom Drave. Hrvatske želje za istočnom granicom između Dunava i Save (Srijem) treba da budu zadovoljene. Ostatak istočne granice Hrvatske ići će prijašnjom istočnom granicom Bosne i Hercegovine, a s tim u vezi Italija želi da se međe Crne Gore pomaknu prema zapadu...«.¹⁶⁾

U mikrofilmovanoj njemačkoj građi, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, a koja je nedavno stigla iz Nacionalnog arhiva USA iz Vašingtona,¹⁷⁾ nekoliko dokumenata takođe govori o demar-

¹⁴⁾ Hory Ladislaus-Broszat Martin, *Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945*, Stuttgart 1964, str. 65.

¹⁵⁾ Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb 1952, str. 439—460.

¹⁶⁾ »Memorandum jednog funkcionera sekretarijata Ministarstva spoljnih poslova Reicha«, dokumenat pod registarskim brojem 398 od 24. IV 1941. objavljen u Zborniku »Documents on German Foreign Policy 1918—1945«, Series D, vol. XII, str. 630—632 — citirano: Ferdo Čulinović, n. č. u Vojnoistorijskom glasniku 3/1968, str. 132—133.

¹⁷⁾ Dalje upotrebljavamo kraticu A.V.I.I. NA — NAV...

kacionoj liniji. Iz njih se vidi da je u njenom utvrđivanju učestvovalo više njemačkih stručnjaka, da je postojalo više varijanti o njenom izgledu, da se njen tok u 1941. godini nekoliko puta mijenjao itd. Što se tiče »Nezavisne Države Hrvatske« i u njenom sastavu Bosne i Hercegovine, demarkaciona linija je, uglavnom, ostala onakva kako je bila utvrđena 24. aprila 1941. godine.¹⁸⁾

Ako se tok demarkacione linije kroz Bosnu i Hercegovinu pogleda na geografskoj karti, nije teško uočiti da su se najvažniji privredni regioni bogati rudama, drvetom i industrijskim postrojenjima, kao i glavni centri: Banja Luka, Jajce, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Tuzla i Sarajevo nalazili sjeverno od demarkacione linije, tj. u njemačkoj okupacionoj zoni. Osim toga, Italijani su morali dozvoliti njemačkom partneru da, zbog »interesa Osovine i zajedničkog vođenja rata«, vrši eksploataciju nekih privrednih dobara i u italijanskoj okupacionoj zoni — boksitna nalazišta oko Ključa i Bosanske Krupe, Livna, Duvna, Posušja, Imotskog, Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara — dok to ili slično Italijanima nije bilo omogućeno ni ovdje niti u njemačkoj okupacionoj zoni.

U vezi s demarkacionom linijom treba još napomenuti da su u njenom utvrđivanju, napose kroz Bosnu i Hercegovinu, učestvovali ne samo njemački vojnici nego i privredni stručnjaci porijeklom iz Austrije, koji su veoma dobro znali šta predstavljaju privredna područja ovih nekadašnjih austrougarskih pokrajina. Ti stručnjaci su, između ostalog, raspolagali približno tačnim podacima o proizvodnji sa postojećim kapacitetima, a isto tako su raspolagali i podacima o rezervnim naslagama pojedinih ruda.

Fašistička Italija se, izgleda, pomirila s onim što je dobila Bečkim pregovorima, ali, samo prividno. Njeno nezadovoljstvo ubrzo se osjetilo. Bez obzira na to što je Italija kao i Treći Reich 15. aprila svečano priznala novu tvorevinu »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, italijanski vojnici komandanti su poslije bečkih razgovora smatrali da se vlast NDH može protezati samo u onom dijelu NDH koji se nalazi u njemačkoj okupacionoj zoni.¹⁹⁾

Ne raspoložemo izvorima prvog reda koji govore o »neslužbenim zahtjevima Zagreba« da Bosna i Hercegovina uđe u sastav NDH.²⁰⁾ Nešto podataka nalazi se u ustaškoj štampi,²¹⁾ međutim, Nijemcima je — pored stavova ustaških ideologa²²⁾ — veoma dobro došao prijedlog Mačeka iz 1939. godine, prema kojem je teritorij buduće hrvatske države obuhvatao Hrvatsku, Slavoniju sa Srijemom, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu.²³⁾

Iz svega se može zaključiti da je stav njemačkog okupatora bio sadržan u tome da se što manje teritorije NDH prepusti Italijanima, na-

¹⁸⁾ Hory-Broszat, n.d. str. 65—66.

¹⁹⁾ Velimir Terzić, *Aprilski rat*, str. 642.

²⁰⁾ Hory-Broszat, n.d. str. 63—64.

²¹⁾ *Hrvatski dnevnik*, brojevi 16—30 iz aprila 1941.

²²⁾ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939; Krunoslav Draganović, *Hrvatske zemlje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942.

²³⁾ Dušan Biber, *Ustaše i Treći Rajh*. Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933—1939, *Jugoslovenski historijski časopis* (u daljem tekstu JIČ), br. 2/1964, str. 52.

ročito teritorije Bosne i Hercegovine, čija su privredna bogatstva bila od izuzetnog značaja za ratnu privredu Trećeg Reicha.

Ono što su Nijemci ostvarili i uspjeli da prigrabe za sebe od samog početka osnivanja »Nezavisne Države Hrvatske«, nije, međutim, samo plod njihovog angažovanja od martovskih događaja 1941. godine pa dalje. Oni su mnogo prije napada na Jugoslaviju bili razgranali mrežu svojih institucija s ogromnim aparatom koje su u okviru svojih nadležnosti i zadataka uzele veoma aktivnog učešća u rješavanju »jugoslovenskog« problema i tzv. hrvatskog pitanja. Najstarija i najbrojnija institucija Reicha u Zagrebu prije rata bila je njemački generalni konzulat, na čelu s Karlom Freundtom (Karlom Frojndom), koji je početkom aprila 1941. godine imao 37 službenika.²⁴⁾ Od jeseni 1940. godine u Zagrebu je boravio i predstavnik obavještajne službe Reicha — Sicherheitsdienst (SD) Rudi Kob, čiji se zadatak, pored ostalog, sastojao u tome da proučava autonomistički i separatistički pokret u Hrvatskoj.²⁵⁾ Wehrmacht (Wehrmacht) je svog predstavnika imao u ličnosti Hermanna Proebsta (Hermana Prebsta), dok je SS policija već u jesen 1939. godine poslala u Zagreb SS-poručnika Rolf Bluma sa zadatkom da stvara obavještajnu mrežu. On je ostao u Zagrebu sve do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, a 1943. došao je ponovo na mjesto pomoćnika vojnog atašea u poslanstvu Trećeg Reicha u NDH.²⁶⁾

U toj razgranatoj aktivnosti Trećeg Reicha nisu izostali ni domaći Nijemci-Volksdeutscheri, koji su 1939. godine u velikom broju otišli u Reich, u razne škole NSDAP, a po povratku bili angažovani u raznim vidovima obavještajne službe, naročito u Zagrebu.²⁷⁾

Po osnivanju tzv. NDH, organizacija njemačkih institucija razvijala se u okvirima osnovnih načela osvajačke politike Trećeg Reicha. Njihova je struktura zavisila od statusa koji je određeno područje bilo dobilo. U »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, koja je samo formalno tretirana kao samostalna država, dok je u svojoj suštini predstavljala okupaciono područje, bili su zastupljeni svi vidovi organizacije obavještajne službe Reicha i NSDAP-a: unutar poslanstva, u štabu njemačkog generala, u okviru vojnih jedinica koje su se tu nalazile, kao i mnogih drugih institucija i organizacija — političkih, vojnih, privrednih i drugih.

Nekoliko dana poslije priznavanja NDH od strane Trećeg Reicha i Italije (15. aprila 1941. godine), bila su uspostavljena njihova diplomatska predstavništva i naimenovani vojni predstavnici. Na čelu poslanstva Trećeg Reicha nalazio se SA obergruppenführer Sigfried von Kasche (Zagfrid fon Kaše), a fašističke Italije Raffaele Casertano (Rafaele Kazertano). Funkciju njemačkog generala obavljao je general-major dr Edmund Glaise von Horstenau (Edmund Glez fon Horstenau), a italijanskog general Giovanni Batista Oxilia (Đovani Batista Oksilia).

Iako su diplomatska predstavništva u strukturi svoje djelatnosti imala vojne atašee, obadva su generala imala svoje posebne štabove i oni su, u stvari, premda je »Nezavisna Država Hrvatska« tretirana kao »samostalna«, dijelila vlast s ustaškom kvislinškom garniturom. To je

²⁴⁾ A.V.I.I., njemačka grada, Bon-II, dok. broj 45 od 10. 4. 1941.

²⁵⁾ Dušan Bibert, n.č. str. 54.

²⁶⁾ Jefto Šašić, *Obavještajne službe Trećeg Rajha na području Hrvatske*, Zbornik HIS, broj 5/1967, str. 138.

²⁷⁾ Jefto Šašić, n.č. str. 138.

posebno bilo izraženo kod njemačkog generala, koji je kao vojni savjetnik bio spona između Vrhovne komande oružanih snaga Reicha i Ministarstva vojske NDH. Stajao je direktno pod upravom šefa OKW i imao osnovnu zadaću da se zajedno s vladom i vojskom NDH brine o obezbjeđenju ratnih potreba Wehrmachta.

Kasche i Horstenau trebalo je da usmjeravaju čitav društveno-politički i ekonomski razvoj NDH tako kako to bude najbolje odgovaralo vojno-privrednim potrebama Reicha. Njihovim posredstvom je išao proces »vrbovanja« radne snage iz NDH u Reich, deportacija Srba iz Bosne, Like, Slavonije i Srijema u Srbiju — kao zamjena za dio iseljenih Slovenaca iz Donje Stajerske,²⁸⁾ zatim eksploatacija željezne rude, uglja, drveta i drugih sirovina iz Bosne i boksitne rudače iz Hercegovine.

Od ostalih njemačkih institucija koje su direktno ulazile u sklop okupacionog aparata Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj treba spomenuti dvije: štab njemačkog oficira za privredu i operativne komande (tzv. Einsatzkommando-EK, niže organizacione formacije policije bezbjednosti i službe bezbjednosti RSHA).²⁹⁾ Zagrebačka EK, koju je već 10. aprila osnovao SS-major Wilhelm Beisner (Vilhelm Bajzner) težište svoje aktivnosti zasnivala je na sektoru djelatnosti Gestapoa. U početku je organizacijski pripadala Einsatzgruppi u Beogradu, ali je od početka imala i svoj posebni izvještajni kanal prema RSHA.³⁰⁾

Pored zagrebačke EK, postojale su još dvije Einsatzkommande na području NDH: u Sarajevu i Osijeku, koje su, iako podređene zagrebačkoj, istovremeno bile vezane i za EK u Beogradu. Osječka EK je bila rasformirana krajem 1941, Zagrebačka početkom 1942. godine, kada je umjesto nje pri poslanstvu bio uspostavljen policijski ataše, dok je sarajevska djelovala sve do početka 1943. godine na čelu s SS-majorom Karlom Hintzeom (Karlom Hinceom). U gotovo svim većim mjestima sve su EK imale svoje niže organizacione jedinice — ispostave, tzv. Teilkommande.³¹⁾

²⁸⁾ Nijemci su imali namjeru da oko 200.000 Slovenaca isele u Srbiju, međutim, na traženje vlade NDH, Slovenci su (u mnogo manjem broju) zadržani na području NDH, a umjesto njih iseljavani su Srbi. Iseljavanje je bilo zamisljeno da se odvija organizovano, ali je ono ubrzo poprimilo karakter nasilja, pljačke i ubistava. (O tome šire vid: Andrija-Ljubomir Lisac, *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941*. Historijski zbornik povijesnog društva Hrvatske, 1—4, Zagreb 1956.

²⁹⁾ RSHA-Reichsicherheitshauptamt — Glavni ured bezbjednosti Reicha.

³⁰⁾ Jefko Šašić, n.č. str. 145 i d.; Slavko Odić, *Dosije bez imena*. Zagreb 1961, str. 75—76.

Proces rasformiranja EK-i na području NDH tekao je dosta sporo, iako je Beisnerova kompromitacija zbog saradnje sa Slavkom Govedićem, šefom »Nacional-socijalističke stranke u Hrvatskoj«, taj proces pospješivala. Beisner je nastojao da razvoj ustaške države i partije poprими što vjernije forme nacionalsocijalističke partije i nacionalističkog režima i kako mu Pavelićeva grupa nije izgledala dovoljno radikalna, počeo je da forsira partiju Govedića i njegove ljude. Kad je Pavelić za to saznao, protestovao je kod Kaschea i Beisner je bio povučen, a za EK bilo je naredeno da se rasformiraju.

Za Beisnera je još važno istaći da je svoja shvatanja i stavove poistovetio sa ustašama — sumo ne s Pavelićem na čelu — pa ga je njegov pretpostavljeni, dr. Fuchs, šef EG u Beogradu morao oštro da upozorava da ne smije »... lokalno obojene izvještaje« dostavljati RSHA, jer se tamo mogu stvoriti pogrešni zaključci«. (Slavko Odić, *Dosije bez imena*, str. 118).

³¹⁾ Isto.

Njemački oficir za privredu u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« — p.pukovnik Schardt (Šardt) imao je također svoje opunomoćenike u svim važnijim privrednim centrima i preduzećima Bosne i Hercegovine, pa čak i u onima u italijanskoj okupacionoj zoni. Tako je u Mostaru djelovao njegov opunomoćenik kapetan Heyss (Hejs).³²⁾ Inače, djelatnost vojno-privrednog oficira bila je veoma razgranata. U izvršavanju svojih obaveza najuže je saradivao sa Kasche-om i Glaiseom. Njegov naziv — »vojnoprivredni oficir« — najadekvatniji je izraz za politiku koju je njemački okupator provodio na privrednom planu u NDH. U svim važnijim pitanjima ustaški organi nisu imali nikakvih prava. Sve što je vezano za željeznički saobraćaj: vozni red, upotreba lokomotiva i vagona, rad željezničkih stanica, obezbjeđenje pruga, briga o snabdijevanju staničnog, egzekutivnog i administrativnog željezničkog osoblja itd. — sve je to bilo u rukama Nijemaca.³³⁾ Što se tiče ruda i šuma, posebno u Bosni, opet su glavnu riječ u eksploataciji imali Nijemci. Tako su rudnici uglja u Brezi, Kaknju i Zenici, ljevaonica u Varešu, željezara u Zenici i rudnik željezne rudače u Ljubiji bili uključeni u ratni privredni plan Trećeg Reicha sa razrađenim planovima proizvodnje i izvoza u Reich, odnosno u druge zemlje — članice Trojnog pakta.

Postojale su i druge institucije Reicha u NDH i BiH, njihov se broj povećavao iz dana u dan, ali ih ovdje nećemo nabrajati. Jedino treba podvući činjenicu da su Nijemci bili primorani da uspostave tako široku mrežu svojih institucija, da, u prvom redu, što bolje usmjere razvoj ustaškog režima i njegove oružane sile, jer je upravo sve to trebalo da obezbjeđuje interese njemačkog okupatora, pošto nije bilo dovoljno vlastitih raspoloživih jedinica da one to obezbjeđuju; one su bile potrebne na drugim, važnijim stranama, napose na ruskom ratištu.

Italijani su i dalje na tlu NDH zadržali gro svojih vojnih snaga, pa zbog toga nisu ni osjećali potrebu za uspostavljanjem široke obavještajne mreže, odnosno drugih institucija. Oni su svoju okupatorsku politiku obavljali pomoću vojnih jedinica i široke mreže raznih institucija u njima, kao i u okviru poslanstva, konzulata, vicekonzulata i opunomoćenog generala u Zagrebu.³⁴⁾

Najvažnija i najbrojnija italijanska institucija u NDH bilo je poslanstvo u Zagrebu. U svojoj strukturi imalo je dva prva sekretara [Raimondo dei Marchesi Guistiniani (Rajmondo dei Markezi Đustiniani) i Augusto Assettati nob. di Amelia (Augusto Asetati)], jednog drugog sekretara [Giovani Vincenzo Soro (Đovani Vincenco Soro)] i jednog trećeg sekretara [Giuseppe Meschinelli (Đuzepe Meškineli)] uz odgovarajućí, ne tako veliki broj službenika.³⁵⁾

Na području Bosne i Hercegovine Italijani su imali dva konzulata (Sarajevo i Mostar) i jedan vicekonzulat (Banja Luka). Na osnovu sačuvanih dokumenata koji potiču iz ovih institucija, a koje su najčešće slati poslaniku u Zagreb ili izravno Ministarstvu spoljnih poslova u Rim,

³²⁾ Sl. Odić, *Neostvareni planovi*, str. 34—36.

³³⁾ Simo Simić, *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Titograd, 1958, str. 123. i dalje.

³⁴⁾ Slavko Odić, *Dvije linije iste politike — Sukob između Kaschea i Glaise von Horstenau u provođenju politike Reicha u NDH*, *Vjesnik u srijedu*, god. VI, br. 245, od 9. I 1957, str. 7.

³⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 61a, br. reg. 19/8—1.

najbolje se može sagledati interes fašističke Italije za Bosnu i Hercegovinu.

Spoljna politika NDH u cjelini, a unutrašnja većim dijelom, od prvog je dana zavisila od volje okupatorâ. Vlada NDH i njen poglavnik dr Ante Pavelić nalazili su se stalno u situaciji da izvršavaju sva naređenja i provode u djelo uputstva i sugestije svojih pretpostavljenih — njemačkih i italijanskih najodgovornijih ljudi u Zagrebu. Ništa se u kvislinškoj »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« nije moglo niti smjelo učiniti bez znanja i odobrenja generala Horstenaue,³⁶⁾ i poslanika Kaschea s jedne, i generala Oxilia i poslanika Casertana, s druge strane. Zbog toga se za NDH može slobodno tvrditi da je predstavljala okupiranu teritoriju s izvjesnom autonomijom. U stvari, isticanje »samostalnosti« NDH bilo je forsirano od strane Trećeg Reicha, i u italijanskim očima je tako izgledalo, dok se u italijansko-njemačkim odnosima i suprotnostima ta fiktivna samostalnost potpuno gubila.³⁷⁾ Nju su Nijemci podvlačili kao formu za preotimanje italijanskih pozicija.

O razlozima i okolnostima koji su usloveli da Bosna i Hercegovina uđe u sastav »Nezavisne Države Hrvatske« nećemo se više upuštati zbog toga što oni duboko zadiru u njemačko-italijanske, ustaško-italijanske i ustaško-njemačke odnose, koji su istovremeno političke, ekonomske i vojno-strateške prirode. Osim toga, ubijedeni smo da obrada ovog pitanja iziskuje posebnu studiju. Ovdje ćemo se, uglavnom, zadržati na značaju Bosne i Hercegovine u velikohrvatskoj — ustaškoj politici.

Ustaška ideologija i politika proklamovana je mnogo prije 1941. godine da su Bosna i Hercegovina »hrvatske zemlje«, da su »Muslimani Hrvati islamske vjere«, a da su Srbi kasniji doseljenici, koje treba »očistiti«.³⁸⁾ Kada su bile utvrđene granice NDH i Bosna i Hercegovina ostale u njihovom okviru, ustaški su funkcioneri tu činjenicu iskoristili kao veoma značajnu komponentu za daljne učvršćenje svojih pozicija. Naime, poslije Rimskih ugovora, prema kojima je dio Dalmacije sa glavnim ostrvima prepušten Italiji, zbog čega je javno mnjenje negodovalo, ustaški funkcioneri su opet počeli isticati značaj Bosne i Hercegovine za NDH. U tome se naročito istakao ustaški ministar vanjskih poslova dr Mladen Lorković.³⁹⁾ On je 25. maja održao veliki govor u Slavonskoj Požegi. Veći dio tog govora bio je posvećen značaju »Herceg-Bosne« za NDH.

Ustaški tjednik »Nezavisna Država Hrvatska«, koji je počeo izlaziti polovinom maja, donio je u svom drugom broju uvodni članak posvećen Bosni i Hercegovini i njenoj inteligenciji.

»... nemojmo se varati, Bosna je obzirom na stanje inteligencije bila u bivšoj Jugoslaviji stalno osiromašavana... Trebalo bi da tome bude sada kraj... da se hrvatska inteligencija vrati u svoju Bosnu i da prio-

³⁶⁾ Glaise je imao i zadatak da se kod hrvatske vlade brine o sprovođenju naredaba komandanta Jugoistoka, a posebno o obezbjeđenju ishrane i drugih potreba njem. trupa stacioniranih u NDH (A.V.I.I., njemačka arhiva, K. 27B, br. reg. 1/5a).

³⁷⁾ Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, str. 242.

³⁸⁾ Vidi: Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939; Draganović Krunoslav, *Povijest Hrvata Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942; S. M. Štedimlja, *Pravoslavlje u Hrvatskoj*, Domovina I.

³⁹⁾ 10. juna 1941. godine naimenovan je za ministra spoljnih poslova; dotad je funkciju ministra obavljao lično Pavelić, a Lorković je bio tajnik u Ministarstvu.

ne na rješavanje zadataka na kojima se sada može raditi. Bosnu treba osvajati gospodarski, to je danas lozinka. Nije dosta nacionalna pripadnost, potrebna je gospodarska vlast... Hrvatska inteligencija odužit će se najbolje svome narodu, ako se svim silama i punim idealizmom prihvati toga rada... Bosna je polje rada za najčestitije, najznačajnije i najsposobnije hrvatske školovane ljude, a naročito za one, koji su u tim našim krajevima rođeni i odrasli...«.⁴⁰⁾

Dajući komentar zakonske odluke o velikim melioracionim i regulacionim radovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koju je 26. maja 1941. godine donio poglavnik, **Hrvatski narod** je 28. maja donio veliki članak pod naslovom **Gospodarski preporod Bosne i Hercegovine**. Tu je istaknuto da su planirani radovi od velikog značaja za stanovništvo Bosne i Hercegovine, jer pitanje prehrane — kao životno pitanje, nije samo socijalni već i društveni problem.

Isušenje polja: bosansko-dubičke ravnice, Lijeve polja, Ivanjskog polja, krajeva oko Bosanskog Broda, Bosanskog Šamca, zatim Livanjskog polja, Buškog Blata, Mostarskog Blata, Gatačkog polja, Neretvanskog polja i drugih, biće — kaže se u pomenutom članku — od velike koristi po stanovništvo tih krajeva i dodaje: »Hrvatsko seljaštvo iz Bosne i Hercegovine dobit će uskoro nove sigurne temelje za svoj gospodarski i kulturni opstanak i napredak...«.⁴¹⁾

Međutim, kao i innogi drugi planovi i kombinacije NDH za unapređenje privrede, tako su i ovi veliki planovi melioracije i regulacije ostali samo demagogija i opšta obmana. Za cijelo vrijeme postojanja tzv. NDH nije ništa urađeno na isušivanju polja i drugih plavljenih površina u Bosni i Hercegovini. Bio je to vcoma proziran politički manevar ustaških ideologa, koji su uvlačenje BiH u sastav Nezavisne Države Hrvatske, odnosno »ustaško« rješenje pitanja Bosne i Hercegovine ponovo potencirali s namjerom da stišaju nezadovoljstvo nastalo zbog prepuštanja primorskih dijelova Italiji, s jedne, i da planovima melioracije i regulacije zelenih površina u Bosni i Hercegovini sakriju svoju »ekonomsku samostalnost«, s druge strane. Naročito se to odnosilo na Nijemce, koji su imali potpuno slobodne ruke u eksploataciji šumia i ruda i drugih bogatstava u Bosni i Hercegovini.

Pored ta dva osnovna razloga, postojao je i treći, čisto ustaški, a on se sastojao u tome da sve Hrvate i Muslimane uvuku u svoju zločinačku rabotu protiv Srba, koje je trebalo »očistiti« iz cijele »Nezavisne Države Hrvatske«.

U takvom političkom duhu namjeravale su ustaše da izgrađuju »svoju NDH« i u njenom sastavu Bosnu i Hercegovinu. To je bilo vidljivo od samog početka. Već prvih dana svog postojanja, ustaška vlada je posebnom odlukom odredila Pavelićeve povjerenike za Bosnu i Hercegovinu — dra Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadžića, a Juru Francetića za povjerenika ustaške vojnice (vojske, nap. R. B.). Viktor Gutić je bio naimenovan za povjerenika bivše Vrbaske Banovine, a u Hercegovini: za područje Mostara — advokata Pavla Cankija, a za istočnu Hercegovinu — Aliju Šuljka. Još prije Pavelićevog dolaska u Zagreb Slavko Kvaternik je naimenovao majora Peru Blaškovića za »glavnog zapovjednika hr-

⁴⁰⁾ *Nezavisna Država Hrvatska*, br. 3, 22. 5. 1941.

⁴¹⁾ *Hrvatski narod*, br. 105, 28. 5. 1941, str. 9.

vatskih četa u Bosni i Hercegovini»,⁴² dok je nekoliko dana poslije toga Vlada NDH naimenovala kao svog izaslanika za Bosnu i Hercegovinu Peru Petkovića.⁴³)

Zadatak ovih »glavnih« povjerenika sastojao se u tome da preuzmu civilnu upravu i uspostave niže organe ustaške vlasti — u opštinama, kotarevima (srezovima) i župama, kao i da pripreme teren za uspostavu ustaške organizacije: u opštinama tabore; u srezovima logore, a u župama stožere. Na rukovodeća mjesta mogli su doći samo emigranti — članovi ustaškog pokreta u zemlji zakleti prije 10. aprila 1941. godine, odnosno oprobani i već dobro poznati ustaški saradnici — fašistički nastrojani ljudi koji su se istakli u razoružanju bivše kraljevske vojske i uspostavljanju »hrvatske« lokalne vlasti u danima 6-to aprilskog rata.

Da bi se prikrilo uspostavljanje ustaške vlasti pomoću okupatorskih divizija, ustaška je vlada, odmah po svom formiranju, uputila u Bosnu i Hercegovinu jedan poseban odred vojske koji su pored ustaša sačinjavali pripadnici Mačekove »Zaštite«, takozvani »zaštitni lovci«,⁴⁴) koji su odigrali veoma značajnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini.⁴⁵)

Samo preuzimanje vlasti ni u jednom pravcu nije bilo pripremljeno niti je teklo bez teškoća i potresa. Razloga je bilo više. Međutim, po našem mišljenju, osnovni su bili ovi: a) ni HSS ni ustaše nisu u svim krajevima imali jačeg oslonca u narodu. Naime, nacionalna izmiješanost, netrpeljivost i nepovjerenje između tri religije i politička razjedinjenost zahtijevali su punu osjetljivost prilikom preuzimanja vlasti, a ustašama je upravo to nedostajalo, tako da su bili česti sukobi između ustaša i pripadnika HSS; b) Nastupanje prilikom preuzimanja vlasti nije uopšte bilo sinhronizovano, naprotiv, odvijalo se posredstvom više instanci koje međusobno nisu sarađivale: putem ustaške vlade (poglavnikovi povjerenici, povjerenik ustaške vojnice, izaslanici vlade za javni red i sigurnost, izaslanici Slavka Kvaternika kao »vojskovođe« itd.), zatim posredstvom »samoniklih« i »samozvanih« ustaša, koji su u tim prvim danima nastupali samoinicijativno preuzimajući vlast u svoje ruke, a u ime ustaške države, ustaškog pokreta i slično. Zbog toga nije ni čudo što je bilo svakodnevnih izgreda koji su često graničili sa kriminalom.⁴⁶)

Nova ustaška vlada nastojala je od prvog dana da u sastav NDH uđe cijela Bosna i Hercegovina. Pošto u tim područjima nije imala vlastitih snaga na koje bi se oslonila, zatražila je pomoć od Mačekove »Zaštite«. Istog dana kad su Nijemci ušli u Sarajevo, 15. aprila 1941. godine, Slavko Kvaternik je zatražio od Zvonka Kovačevića da uputi odred »Zaštite« u Sarajevo i okolinu, gdje će za izvjesno vrijeme vršiti policijsku službu i biti oslonac novoj vlasti koju je trebalo uspostavljati. Poslije konsultovanja sa svojim pretpostavljenim, vjerujemo i samim Mačekom, Kova-

⁴²) *Hrvatski narod*, broj 60, 13. 4. 1941.

⁴³) A.V.I.I. — Stvaranje NDH i njene oružane sile (Uradio p. pukovnik Mišo Leković), str. 38.

⁴⁴) A.V.I.I. k.I.O. 9, br. reg. 6/2-1-104 — Izjava Slavka Kvaternika; A.V.I.I. k.I.O. 9, br. reg. 2/3-1-14.

— Pribanić Milan; *Hrvatske seljačke i građanske zaštite*.

⁴⁵) *Cetrdeset prva: Ustanak naroda Jugoslavije*, »Mlado pokolenje«, Beograd 1961, str. 554—555.

⁴⁶) A.V.I.I. Stvaranje NDH i njene oružane sile... str. 38—39.

čević je krenuo u Bosnu, 23. i 24. aprila stigao je u Sarajevo. »Zaštita« je izvjesno vrijeme boravila u Sarajevu i okolini, a pojedine svoje dijelove slala je i na područje Goražda i Višegrada, gdje je uz pomoć mjesnog muslimanskog stanovništva organizovala prvu »hrvatsku vlast« u ovim krajevima.⁴⁷⁾

Građansku vlast u Sarajevu preuzeo je 24. aprila već pomenuti Petar Petković — izaslanik vlade za resor javnog reda i sigurnosti. On je u Sarajevo doputovao 23. aprila s odredom »Zaštite«. Sutradan, 24. aprila, sa odredom ustaša, zaštitnika i oružnika, doputovao je u Sarajevo i Petar Blašković, koji je u međuvremenu bio naimenovan za »zapovjednika Bosanske divizijske oblasti«, a istog dana poslije podne stigao je i Slavko Kvaternik zajedno s njemačkim generalom u Zagrebu — Glaise von Horstenau-om.⁴⁸⁾

Dijelovi »Zaštite« boravili su i u Mostaru. Na čelu odreda koji su tamo poslani nalazio se Milan Pribanić.⁴⁹⁾

Kakvu je ulogu odigrala Mačekova »Zaštita« u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini govori ocjena koju je o »Zaštiti« dao Slavko Kvaternik:

»Istu službu kao u Zagrebu i u drugim mjestima i selima izvršila je Zaštita i u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine... Zaštitnici! Ja sam ponosan na Vas kako ste se od osnutka Nezavisne Države Hrvatske ponijeli, a osobito kako ste se u Bosni iskazali, jer se tim radom pokazuje kako se osniva država...«.⁵⁰⁾

Bilo bi pogrešno zaključiti da je u prvim danima Nezavisne Države Hrvatske u preuzimanju vlasti učestvovala isključivo »Zaštita«. Ni ustaše nisu sjedili skrštenih ruku. Oni su, naprotiv, odmah stupili u akciju. U krajevima gdje je bilo »Zaštite«, oni su skupa djelovali, a tamo gdje su bili brojniji, ustaše su nastupali sami.

U Bosni i Hercegovini, u onim krajevima gdje su po ustaškoj ideologiji Hrvati bili brojniji (Hrvati i Muslimani, pr. R. B.) ustaše su od samog početka tražili pun oslonac kod Muslimana odajući im razna priznanja i druge privilegije. To je išlo odozgo do dolje. Pavelić je po Kvaterniku poslao poruku bosansko-hercegovačkim Hrvatima (Muslimani i Hrvati, nap. R. B.), u kojoj je stajalo i ovo: »Moje su srce i svi moji osjećaji od ranog djetinjstva Vaši. Nije slučaj, već odredba božje providnosti da baš u doba najvećeg historijskog zbivanja — rekao je Kvaternik — na čelu stoji dr Ante Pavelić, koji se rodio na tlu naše slavne Herceg-Bosne. Poglavnik poručuje da više nikada neće dopustiti da Bosna bude sirotica kleta, već ponosni i najskupocjeniji dragulj hrvatske državnosti: Nema hrvatske države bez ponosne Bosne, nema hrvatskog naroda bez junačkih i kršnih bošnjaka i hercegovaca koji su srce Nezavisne Države Hrvatske...«.⁵¹⁾

Međutim, u krajevima istočne i zapadne Bosne i Hercegovine, gdje je u većini živio srpski narod, ustaše nisu imale na koga da se oslone, pa su dovodili svoje ljude i od njih, uz podršku okupatora i svog oružništva i jedinica, stvarali organe svoje nove vlasti. U prostranim područ-

⁴⁷⁾ Isto.

⁴⁸⁾ Isto.

⁴⁹⁾ Isto.

⁵⁰⁾ *Narodni list*, 1. V 1941. god.

⁵¹⁾ *Hrvatski narod*, br. 76, 29. 4. 1941, str. 2.

jima srpskih sela i opština ostavljali su i dalje seoske kmetove i opštinske službenike koji su se i sami postepeno priklanjali novoj vlasti.

Preuzimanje vlasti je zavisilo i od stava okupatora. Zbog toga je taj proces tekao drugačije na teritoriji okupiranoj od strane Italijana. Nijemci su, naime, priznavali novu hrvatsku civilnu vlast i davali joj punu podršku, a Italijani su se sa nepovjerenjem odnosili prema njoj.

Iz mnogobrojnih izvještaja italijanskih komandanata o situaciji na koju su naišli prilikom zaposjedanja pojedinih garnizona u Dalmaciji, Lici, Hercegovini i dijelovima Bosne, vidi se da su već prije dolaska Italijana bile formirane komande garnizona i organi »hrvatske vlasti«. Ali, treba naglasiti da se ovo stvaranje vojnih i civilnih ustanova odvijalo stihijski. Jednim dijelom došlo je kao rezultat raspoloženja hrvatskog stanovništva poslije proglašenja NDH, a drugim dijelom kao posljedica organizovane aktivnosti ustaških elemenata i mjera koje su preduzimate iz Zagreba.⁵²⁾ Tu u prvom redu mislimo na ulogu koju je odigrala Mačekova »Zaštita«, koja je, pored ostalog, u mnogim mjestima razoružavala ostatke razbijene jugoslovenske vojske i koja je sama predstavljala začetak i osnovu buduće vojske NDH.^{52a)} »Zaštita« je ovo radila na osnovu »Zakona o osnutku vojske i mornarice«, koji je Slavko Kvaternik donio 10. aprila 1941. godine (Narodne novine br. 1. od 11. aprila 1941. godine).

U tome nije zaostajao ni katolički kler u Bosni i Hercegovini sa vrhbosanskim biskupom Šarićem na čelu, kao ni visoko muslimansko sveštenstvo i dio vođstva JMO, koji su novom ustaškom režimu pružili punu podršku i pomogli da u Bosni i Hercegovini uspostavi svoju vlast.⁵³⁾

U prvih nekoliko mjeseci svog postanka Vlada nove tzv. NDH, po mjerama koje je preduzimala, zakonima što ih je donosila, političkim zborovima koje je održavala itd. — reklo bi se da je imala pune ruke posla i bila dobro organizovana. Gledajući samo ono mnoštvo zakonskih akata, ne ulazeći u korijene njihove suštine i nastanka, mogao bi se zaista izvući takav zaključak. U prilog takvom površnom gledanju ne bi trebalo ispustiti iz vida i relativno brzo sređivanje vanjskih političkih pitanja: priznanje od njemačkog Reicha, fašističke Italije, drugih država — članica Trojnog pakta i nekih neutralnih zemalja, potpisivanje ugovora o razgraničenju — utvrđivanje istočne granice na Drini, koja je bila »ozakonjena« Pavelićevom odlukom od 6. juna, a potvrđena od Hitlera tek mjesec dana kasnije,⁵⁴⁾ pristupanje Trojnom paktu⁵⁵⁾ itd. — što znači da su bili obezbijeđeni svi preduslovi za preuzimanje vlasti od okupacionih njemačkih i italijanskih vojnih komandanata, — tada se, donekle, može razumjeti zanos i veliko oduševljenje ustaša kako im sve olako polazi za rukom.

Plan »čišćenja« svoje ustaške države — krvavi koljački plan — imali su ustaše razrađen odranije. Tvorcii su mu bili sam Pavelić i grupa njegovih najbližih saradnika: dr Mile Budak, dr Mirko Puk, dr Mladen Lor-

⁵²⁾ A.V.I.I. — Stvaranje NDH i njene oružane sile... str. 43—44.

^{52a)} *Zaštita* je ovo radila na osnovu *Zakona o osnutku vojske i mornarice* koji je Slavko Kvaternik donio 10. aprila 1941. *Narodne novine*, br. 1 od 11. aprila 1941.

⁵³⁾ *Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije*, str. 554.

⁵⁴⁾ *Hrvatski narod*, 7. 6. 1941. i 7. 7. 1941.

⁵⁵⁾ NDH je pristupila Trojnom paktu 15. 6. 1941. g. (Međunarodni ugovori NDH 1941, Zagreb 1942).

ković i Eugen - Dido Kvaternik, dok su rukovodioci za njegovo izvršenje na terenu bili »ljudi« tipa Viktora Gutića, Nikšića, Maksa Luburića, Tomića i drugih, a izvršitelji razni problematični elementi, kriminalci i mladići zaslijepljeni ustaškom teorijom.

Za istorijsko, političko i moralno obrazloženje tog svog plana, tj. političko iseljavanje i istrebljivanje Srba, ustaški su ideolozi odranije imali »teoriju« o »hrvatskom porijeklu Bosne i Hercegovine«. Ta je teorija najvidnija u knjizi dra Mladena Lorkovića, **Narod i zemlja Hrvata**, koja je izašla u Zagrebu neposredno pred drugi svjetski rat. U njoj Lorković »naučno« potkrepljuje tvrdnju o hrvatskom karakteru BiH. Svoju je knjigu snabdio i kartama u kojima su hrvatska i srpska naselja obilježena posebnim bojama (Pod hrvatskim naseljima su se podrazumijevala ona koja su naseljena Hrvatima i Muslimanima, nap. R. B.). Svrha tih karata sadržana je u tome da se prikaže kako je »kompaktna hrvatska teritorija« presječena srpskim naseljima koja se poput klina ili većih izolovanih »ostrva« uvlače u hrvatsko tlo i ugrožavaju integritet Hrvata, dok su ustaše u 1941. godini to shvatili kao uputstvo gdje treba vršiti raseljavanje, odnosno »čišćenje« srpskog naroda.⁵⁶⁾

Zbog daljnjih planova osvajanja, Nijemcima se žurilo da »učvrste« ustaški režim i njegovu oružanu snagu, da bi ova umjesto njemačkih okupacionih trupa obezbjeđivala njemački okupacioni sistem, pa su ustaše u svim svojim planovima nailazili na punu podršku i saradnju Nijemaca. U stvari, Nijemci su bili kreatori mnogih zamisli, a ustaše vjerni izvršitelji; najčešće su »svoj posao« izvršavali iznad očekivanja, tako da su im Nijemci u periodu do izbijanja ustanka bili prepustili punu inicijativu. Sva svoja zvjerstva, pljačku, nasilja i uništavanja Nijemci su nastojali da obave ustaškim rukama, zaodjenuvši to sve u lažne forme »ustaških zakona« i »zakonskih odredaba«. Tako su ustaše, u stvari, preuzeli sve mjere njemačkog okupatora pod okrilje svojih »zakonskih propisa«, proglašavajući te mjere kao rezultat »vlastitih odluka«.⁵⁷⁾

Kopiranje nacista bilo je vidno u cijelom sistemu ustaške državne uprave, čija je struktura od najviših do najnižih organa bila uspostavljena na principima centralizma i totalitarizma. Sve nosioce vlasti imenovao je poglavnik ili s njegovim ovlaštenjem ustaški funkcioneri. U zemlji nije postojao nijedan izborni organ: nije bilo skupštine-sabora koji bi birao narod. U srezovima i opštinama takođe nije bilo narodnih predstavništava, svuda su se na položajima nalazile ustaše i njima privršeni službenici. Uz posebno Pavelićevo odobrenje ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković je iz redova »istaknutih« i »zaslužnih« ustaša postavljao povjerenike kotareva. Ovi su bili ovlašteni da preuzimaju i organizuju ustašku vlast i u više srezova. Tako je, na primjer, dr Mirko Oršanić bio ovlašten da kao povjerenik preuzme i organizuje vlast u sedam kotareva centralne Bosne. Povjerenici su postavljali sve činovnike.⁵⁸⁾

⁵⁶⁾ Vidi i ove radove ustaških ideologa: Kr. Draganović, *Hrv. zemlje BiH*, Sarajevo 1942; S. M. Štedimlija, *Pravoslavlje u Hrvatskoj*, Naša Domovina I; Kr. Draganović, *Životna snaga bos. Hrvata*, *Hrvatska Smotra* br. 6, Zagreb 1943; M. Bzik, *Ustaška pobjeda*, GUS, Zagreb 1942; Ml. Lorković, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb 1944.

⁵⁷⁾ Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, str. 23—24.

⁵⁸⁾ *Hrvatski narod* 18. 4. 1941. g.

Od ukupno 22 župe koje su dobile nazive geografskog značaja, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena u 12 župa, od kojih su samo šest bile čisto bosansko-hercegovačke, dok su u ostale ulazili samo neki dijelovi BiH.

Na njihovom čelu nalazili su se veliki župani koje je imenovao sam Pavelić. Odluka o osnivanju velikih župa donijeta je 10. juna 1941. g.⁵⁹⁾ U toku juna, jula i avgusta sve su velike župe bile oformljene i trebalo je da počnu funkcionisati. Na području BiH najprije je s radom otpočela velika župa Vrhbosna — 21. juna 1941. godine, sa sjedištem u Sarajevu; zatim velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku — 25. juna; Lašva i Glaž, sa sjedištem u Travniku — 29. juna; Livac i Zapolje sa sjedištem u Novoj Gradiški — 4. jula; Hum sa sjedištem u Mostaru — 19. jula; Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli — 20. jula; Sana i Luka sa sjedištem u Banja Luci — 27. jula; Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu — 7. avgusta itd.⁶⁰⁾

* * *

Krajem jula i tokom avgusta gotovo čitavu Bosnu i Hercegovinu zahvatio je ustanički plamen. Ustanak je izbio istovremeno i u nekim drugim dijelovima tadašnje Nezavisne Države Hrvatske.⁶¹⁾ Mnoga mjesta su oslobođena, pa i širi regioni teritorije BiH, koje su kontrolisali ustanički odredi. Oni su svakodnevno izvodili napade na željezničke pruge, industrijske objekte, skladišta, vojne objekte, manje garnizone itd. Sve to je do temelja uzdrimalo ustašku državu i njenu vlast. U pomoć su morali da priskoče Nijemci i Italijani. Ne zbog toga što im je bilo stalo do te države, kao države — njihove »saveznice«, već zbog toga što su njihovi okupatorski interesi na tom području bili ugroženi.

U njemačko-italijanskim odnosima mnogi problemi su odranije ostali otvoreni. Njih je najbolje ocrtao italijanski ministar spoljnih poslova grof Ciano ovim riječima:

»Svršetak rata na Balkanu ustalio je mnoge probleme, koji su do tad bili definirani jedino u pregovorima i obavezama kancelarija vanjskih poslova.

Na tom sektoru je Hrvatska postala glavna tačka trvenja između Njemačke i Italije, ali su se u njoj zapravo Nijemci ponašali kao gospodari...«⁶²⁾

Međutim, izbijanjem ustanka ti su problemi upravo na tlu Bosne i Hercegovine poprimili oštrije i šire razmjere. Italijani su objektivno bili u boljoj poziciji, jer je njihov partner isuviše mnogo bio angažovan u ratu sa Sovjetskim Savezom, zbog čega su u čitavoj Jugoslaviji, a posebno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ostale malobrojne njemačke vojne snage, dok je italijanskih bilo znatno više. U ovo vrijeme, na početku ustanka, Nijemci su na području Nezavisne Države Hrvatske imali svega oko 12.000 vojnika: 718. diviziju sa sjedištem u Banjoj Luci i tri »Lan-

⁵⁹⁾ *Spomen-knjiga Prve obljetnice NDH*, Zagreb 1942.

⁶⁰⁾ Zbornik zakona i naredaba NDH 1941, str. 391.

⁶¹⁾ Vidi: *Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961. godine; Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967; *Hercegovina u NOB*; Zbornik sjećanja — *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 1—7.

⁶²⁾ Tajni arhivi grofa Ciana, str. 417.

desšicen« bataljona, dok je čitav šesti korpus II italijanske armije (sa nekoliko divizija) bio smješten na području Nezavisne Države Hrvatske.⁶³)

Hitlerovci su svugdje računali s »munjevitim ratom« i totalnim pokoravanjem i uklapanjem u njihov »evropski poredak« svih onih država čije bi armije uništili u jednom takvom, munjevito provedenom i uspješno završenom ratu. Oni uopšte nisu pomišljali niti vjerovali da bi im se negdje mogao uspješnije oduprijeti goloruk narod — poslije uništenja njegove regularne oružane sile, a pogotovo nisu računali s mogućnošću stvaranja snažnih partizanskih oružanih formacija u pozadini svojega fronta.

Na borbu protiv partizanskog pokreta gledali su kao na borbu za »održavanje reda i mira« u okupiranoj zemlji kojemu kao prvenstveno političkom protivniku treba suprotstaviti svoju policiju bezbjednosti i okupacione trupe. Ovako postavljen problem i propaganda koja mu je slijedila i čiji je cilj bio da diskredituje političke protivnike kao »bandite« ne samo da nije mogla postići neke veće uspjehe nego se u izvjesnom smislu morala negativno odraziti i na njihove vlastite trupe u Jugoslaviji.⁶⁴)

Ranije smo napomenuli da su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj njemački vojnici, a naročito politički predstavnici, u prvoj fazi okupacije, vodili nešto elastičniju politiku, formalno drukčiju, sa svrhom da se bar prividno sačuva »suverenitet« novostvorene države, odnosno autoritet kvislinške garniture. Zbog toga su, opet prividno, teret okupacije prepuštali Italijanima, što je također bio jedan od razloga da posljedice prvih ustaničkih udara po okupatoru i ustašama nisu bile represalije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u onom obliku kao u Srbiji, jer su »hapšenja talaca, kao i sve ostale policijske mjere stvar hrvatske države«. Postupak pri egzekuciji nad taocima propisivala je Zakonska odredba o postupku pri komunističkim napadima, kad se počinitelj ne pronade, od 2. 8. 1941. godine, broj CCC XXXI-1620-Z.p. 1941.⁶⁵) Ovaj dekret predviđao je kao represaliju sankcije na deset talaca, odnosno uhapšenika, što je u odnosu na njemačke odmazde u Srbiji od polovine septembra 1941. godine bilo deset puta manje. Međutim, u praksi, ustaše su bile nadmašile svoje gospodare, uništavajući u ognju i krvi čitava srpska naselja. S obzirom na ovakav kurs ustaša, Nijemci zaista nisu imali potrebe da se ozbiljnije angažuju vlastitim snagama, mada su već i u prvom periodu ustanka (1941. g.) njemačke vojne vlasti u operativnim područjima samostalno izvršavale mjere odmazde, ne pitajući hrvatske vlasti, jer je Wehrmacht, po »sporazumu« s Nezavisnom Državom Hrvatskom, imao da sâm sudi za sve ispađe protiv njega pred vlastitim ratnim sudovima.⁶⁶)

Već prve veće zajedničke akcije Nijemaca i ustaško-domobranskih jedinica protiv ustanika pokazale su svu nedovoljnost vojnih snaga na koje su Nijemci mogli da računaju.

⁶³) *Vojnoistorijski glasnik* broj 2/1952, str. 78—107 — Pregled okupatorskih snaga u Jugoslaviji 1941. godine (Njemačke, italijanske, bugarske i mađarske vojne snage).

⁶⁴) Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, str. 15—16.

⁶⁵) Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine.

⁶⁶) A.V.I.I. Saslušanje bivšeg njemačkog poslanika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zigfrida Kašea.

Italijani su vrlo pažljivo pratili razvoj novonastale situacije i vješto se koristili nemoću ustaškog režima i malobrojnošću njemačkih okupacionih trupa da se uguši ustanak. Njihovi vojni komandanti jedinica, stacioniranih na području Nezavisne Države Hrvatske, koji su od prvog dana vodili politiku ometanja rada organa vlasti ustaške Nezavisne Države Hrvatske u svojoj zoni, ističući da tu ne može biti nikakve druge vlasti do vlasti Kraljevine Italije i njenog dučea Benita Musolinija — osjetili su da je izbijanjem ustanka došao povoljan trenutak da se isprave »nepravde« servirane od Nijemaca. Oni prvo vrše pritisak na Pavelića i ovaj već 26. avgusta 1941. godine »pristaje« na sporazum da Italijani izvrše reokupaciju druge i treće zone i umire pobunjenike. Dva dana kasnije, Pavelić je potpisao i »zakonsku odredbu« o osnivanju »Obćeg upravnog povjereništva kod Druge Armate italijanske vojske«, ali nije zaboravio da u tekst odredbe stavi i ovu rečenicu: »... Time je saglasan i veliki Njemački Rajh«. ⁶⁷⁾ Za »obćeg upravnog povjerenika« imenovao je dr Andriju Karčića — ustaškog emigranta proitalijanske orijentacije, koji je već 9. septembra dao opšte upute velikim župama u pogledu saradnje sa italijanskim vojnim vlastima. U uputama je, između ostalog, stajalo:

»...1. Javni red, mir i poredak.

Održavanje javnog mira, reda i poretka... spada isključivo u nadležnost italijanskih vojnih vlasti, pa će naše oblasti i podređeni im organi u svemu najuže surađivati sa italijanskim vlastima...

4. Sudstvo.

... za zločine protiv italijanskih vojnih snaga ili lica koja njima pripadaju ... hrvatski građani odgovaraju italijanskim vojnim vlastima...« ⁶⁸⁾

Već 28. avgusta je i Slavko Kvaternik, vojskovođa i ministar hrvatskog domobranstva izdao »Naredbu o privremenom zaposjedanju područja Nezavisne Države Hrvatske od Italije« (II zone), u kojoj je stajalo i ovo:

» Z A P O V I E D A M :

1. Zapovjedniku II italijanske vojske podređuju se sve čete razmještene u prostoru zapadno, jugozapadno i južno od crte: Resnik — Generalski Stol — Babina Greda — Slunj (isključno) — Čatrnja (isključno) — Plješevica — Donji Lapac (isključno) — Boričevac (uključno) — Dobro selo (uključno) — Jadovnik — Šator Planina — Staretina Planina — Priluka (isključno) — Livno (isključno) — Šuica (isključno) — Tomislav Grad (Duvno, pr. R. B.) (isključno) — Vran Planina — Čvrstica — Prenj — Crvanj Planina — Čemerno — Lebršnik. Crta ide grebenom označenih planina. Označeno sa isključno pripada nama.

2. Posade u Delnicama, Gospiću, Otočcu, Ogulinu, te u graničnom pojasu prema istoku: Plužine, Gacko, Bileća, Trebinje, Plana, Dubrovnik ostaju na svojim mjestima u sadašnjoj jačini.

3. Posade u Kninu, Sinju, Mostaru i Nevesinju ostavljaju u posadnim mjestima onoliko snaga koliko je potrebno za osiguranje objekata

⁶⁷⁾ Hrvatski narod br. 197, 30. 8. 1941. godine.

⁶⁸⁾ A.V.I.I. građa Nezavisne Države Hrvatske, k. 233, reg. br. 12/2-2-3-4.

u kojima se čuva vojni materijal, tj. dvostruke jačine straža. Pri ovome težiti da se oslobodi što više ljudstva za druge zadatke.

Privremene posade u ... Livnu, Ljubinju, Stolcu i Berkoviću biti će povučene.

Kada ćete u označenim posadama budu izmijenjene sa četama Talijanske vojske imaju javiti svoju spremnost za odlazak...

Oružništvo i financi ostaju na svojim mjestima, a sa postaja gdje su povučeni vraćaju se na prijašnja mjesta...

Zapovjedniku II italijanske armije u Karlovcu podređeni su zapovjednik Jadranske divizije i general Lukić, koji je ujedno oficir za vezu hrvatskog domobranstva kod II italijanske armije...

9. Podređenost... stupa na snagu 1. IX 1941...⁶⁹⁾

Kvaternikova zapovjed i osnivanje »Obćeg upravnog povjereništva...« izazvali su velike komentare u zemlji. Kao i za sve ostalo, ustaše su i za ovo našli opravdanje. Prepuštanje novih teritorija Italijanima, ustaše su u početku pravdale kao pojačanje vojničkog osiguranja jadranskog obalnog pojasa, jer da je »Nezavisna Država Hrvatska europska potreba kao što su europska potreba i sve druge države kojih su narodi duhovno za novu Europu pod vodstvom Njemačke i Italije. Hrvatska je član Trojnog pakta... Hrvati učestvuju na europskom bojištu. Hrvatski narod je uskladio svoju politiku sa politikom Berlina i Rima. Obje prijateljske i savezničke velevlasti pridonijele su mnogo, odlučno stvaranju Nezavisne Države Hrvatske... Među Hrvatima nema boljševičke, nema anglofilske, nema nikakve struje, koja bi bila protivna pohodu sila Osovine...«⁷⁰⁾

Tako je objašnjavana novonastala situacija. U stvari, bilo je to najobičnije pravdanje zbog nemoći u koju je dospio režim ustaške Nezavisne Države Hrvatske izbijanjem ustanka.

Kada je 7. septembra stupio na snagu »sporazum« od 26. avgusta i italijanske jedinice počele nastupati u drugu — »demilitarizovanu« zonu, kasnije i dalje, Italijani su dosta dugo isticali parolu da donose mir srpskom stanovništvu. Pošto su uskoro naišli na oružani otpor partizanskih jedinica, otvoreno su počeli da saraduju s četnicima, s kojima su vrlo brzo uspostavili kontakt i saradnju. Bili su to predstavnici velikosrpske buržoazije iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine, kojima su Italijani davali zaštitu u svojoj zoni. Pored ostalog, ti su elementi »sanjali« o stvaranju »Velike Srbije«. U tim koncepcijama čiji su nosioci od samog početka bili protivnici narodnooslobodilačkog pokreta, Italijani su vidjeli mogućnost proširenja svoga uticaja na čitavu Bosnu i Hercegovinu i južnu Hrvatsku sve do Karlovca, tj. želju da ostvare ono što nisu uspjeli na Bečkim pregovorima 21. i 22. aprila 1941. godine.⁷¹⁾ Dalje, za ovakvo držanje Italijana od ne manjeg je značaja i njihova politika za stvaranjem odbora za nezavisnu Crnu Goru, u čiji je sastav trebalo da uđu i dijelovi jugoistočne NDH.

⁶⁹⁾ A.V.I.I. građa NDH, k. 234, br. reg. 60/2-2.

⁷⁰⁾ *Hrvatski narod*, br. 191, od 24. 8. 1941. — Komentar Pavelićeve obavijesti o sporazumu NDH i Italije o uspostavljanju »Obćeg upravnog povjereništva« kod Druge Armate italijanske vojske.

⁷¹⁾ Više o tome vidi: Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942*, IDN, Istorija XX vijeka, Beograd 1962.

U svojoj ekspanzionističkoj politici, koja je bila očigledna, Italijani su veliku pažnju posvećivali Bosni i Hercegovini za koju su inače smatrali da je najbogatija oblast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njihov interes ovdje bio je dvostruko značajan. Prvo, trebalo je štiti postojeće privredne povlastice koje je Italija odranije uživala. Drugo, vođena je velika borba za dobivanje novih povlastica.

Tako italijanski konzulat u Sarajevu u svom izvještaju od 19. juna 1941. godine, govoreći o stanju u Bosni, pored ostalog, ukazuje i na ovaj vid svoje aktivnosti: »...Ovaj kraljevski ured morao je posredovati zbog onih preduzeća gdje se treba braniti značajne italijanske probitke a koje se je, zbog nazočnosti nekih Židova u upravi, smatralo odmah židovskim i podvrgnuto nadzoru povjerenika:⁷²⁾ ovdje želim naročito istaći UGAR iz Turbeta gdje je italijanska glavica i oprema kraljevske vojske...«.⁷³⁾

U jednom pismu od 2. avgusta talijanskom konzulu u Sarajevu Albertu Kaliose poslanik Casertano, između ostalog, napisao je i ovo:

»...Stanje u Bosni pomno se prati zbog naročite važnosti te pokrajine koja je najbogatija u ovoj zemlji i zbog toga što je taj kraj u prošlosti bio uvijek uznemiravan usled borbe rasa i vjere. Mnoge vaše vijesti i utisci potvrđuju neka obavještenja koja sam dobio u ovom glavnom gradu...

Naročito molim da i dalje obavještavate o onome što se tiče držanja Muslimana u Sandžaku i o unutaršnjem položaju te posebno o sukobima između Hrvata i Srba... Prisutnost Rusa i Ukrajinaca u ovoj pokrajini, iako se oni smatraju neprijateljima boljševika, može takođe neposredno uticati, kako se smatra od nekog vremena u Zagrebu, na tok pobune u Bosni«.⁷⁴⁾

Radi gušenja ustanka u Bosni i Hercegovini, ustaška vlada je bila angažovala sve svoje raspoložive vojne snage. Ona je do kraja avgusta iz oblasti sjeverno od Save, kao i sa teritorije Prokuplja i Gorskog Kotara, prebacila u Bosnu preko dvadeset bataljona i gotovo sve jedinice teškog naoružanja.⁷⁵⁾ Gotovo četiri petine svih vojnih snaga Nezavisne Države Hrvatske bilo je angažovano protiv ustanika u Bosni i Hercegovini.

Treba napomenuti da su istočni dijelovi Bosne i Hercegovine i prije ustanka u vojnom pogledu bili najorganizovaniji. Tu je bila organizovana tzv. Vojna krajina, u čiji su djelokrug spadali ovi upravni srezovi: Trebinje, Bileća, Gacko (svi iz velike župe Vrhbosna), te Bijeljina (iz župe Usora i Soli). U domen Vojne krajine (Vojkre) trebao je biti uključen i Sandžak, koji je predviđen da uđe u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Vojkra je bila podijeljena u rajone — 5 bojnica: 1. bojnica: Bileća, Trebinje i Gacko; 2. bojnica: Vlasenica i Srebrenica i 5. bojnica: Bijeljina i Zvornik.⁷⁶⁾ Osim toga, u Bosni i Hercegovini su bile i tri di-

⁷²⁾ Zakonska odredba o uspostavljanju povjerenika kod privrednih preduzeća donesena je 19. 4. 1941, a dopunjena kasnije posebnom odlukom o radu povjerenika u jevrejskim radnjama i preduzećima. (Zbornik zakona i naredaba NDH 1941).

⁷³⁾ A.V.I.I., fond UDB-e, Zagreb, MF 7/353—355. Izvještaj italijanskog konzulata Sarajevo o situaciji u Bosni od 19. 6. 1941. godine.

⁷⁴⁾ A.V.I.I. fond UDB-e Zagreb, MF 7/347 od 2. 8. 1941. g.

⁷⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 1 — dnevni izvještaji Glavnog stožera domobranstva od 28—31. jula i 8, 10, 11, 14, 15, 16, 23, 26. i 30. avgusta 1941. godine.

⁷⁶⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (dalje. A. IRP Sarajevo), Mikrofilmovana grada Nezavisne Države Hrvatske u Arhivu Vojnoistorijskog

vizijske oblasti domobranstva: u Sarajevu, Banja Luci i Mostaru, čiji su komandanti u svim većim mjestima ustrojili niže vojne jedinice.⁷⁷⁾

Sve su ove jedinice, zajedno sa ustaškim vojnim jedinicama i oružništvom, kao i novopridošlim bataljonima, bile preslabe da uguše ustanak. Osim toga, i glavnina njemačke 718. divizije, sa sjedištem u Banjoj Luci, bila je angažovana u borbama oko Sarajeva, na Romaniji, kod Doboja, Jajca i Prijedora. Ali, sve to nije moglo zaustaviti dalje rasplamsavanje ustanka koji se sve više širio i prijetio uspostavljanju veza između partizanskih snaga istočne Bosne i zapadne Srbije. Da bi to spriječili, Nijemci su 718. diviziju pomjerali prema Drini.⁷⁸⁾

Već 13. avgusta njemački general u Zagrebu bio je ovlašten da u hitnim slučajevima pod ličnom odgovornošću može da traži neposrednu upotrebu 718. divizije,⁷⁹⁾ iako do tada nije bio zabilježen jači napad na njemačke vojne potencijale. Međutim, tokom druge polovine avgusta, prepadi protiv njemačkih vojnih pripadnika umnožavali su se, pa su i Nijemci otpočeli s najoštrijim protumjerama, negdje posebno, a najčešće u zajednici s ustaško-domobranskim jedinicama.

Međutim, italijanska vojska nije htjela odmah da istupi oružanom silom, nego je pokušala da stupi u dodir sa nekim ustaničkim jedinicama sa ciljem da ispita da li je pokret uperen samo protiv ustaša ili je uperen i protiv njih kao okupatora.⁸⁰⁾

Inače, i Nijemci i Italijani smatrali su u početku da je ustanak izbio zbog ustaških zločina nad Srbima i da ga samo Srbi vode. Tako Vishaupt kaže: »Izgredi ustaša pridonijeli su sigurno ovim nemirima.«⁸¹⁾ Dok je njemački general u Zagrebu dao ovakvo obrazloženje: »... Unutrašnja situacija nove hrvatske države, ... bila je uskoro po svom uspostavljanju uvijek sve teža ... To je imalo svog razloga u tome, što su Hrvati u svojoj mladoj državi htjeli da vladaju po principu nacionalne države. Istina, izbijala je ponekad kod uticajnih osoba u Zagrebu svijest da nova Hrvatska nije nikakva nacionalna država, nego država nacija. Najveću teškoću stvarali su Srbi koji su brojali preko 2 miliona i bili prikupljeno naseljeni na svojim teritorijama ... Uz nacionalne protivnosti došla je uvijek i vjerska netrpeljivost katolika Hrvata prema pravoslavicima i muhamedanskim državljanima koji su živjeli u Bosni ... Odbojnost prema ustaškom pokretu, koji nosi navodno državopravnost u sebi je kod svijuju koji nemaju neposrednog profita od njega, takva, da se ne može prevazići. Veliko »U« nad hrvatskim grbom je postalo za najšire hrvatske krugove naroda, Gesler-ovim šeširov...«⁸²⁾

Italijani su bili istog mišljenja. Čak i tada kad su na vlastitoj koži osjetili da su ustanak organizovali komunisti, i da se on vodi kako protiv ustaša, tako i protiv okupatora, oni su i dalje svu krivicu svaljivali na ustaše. Ipak, to im nije smetalo da stupe u akciju protiv ustanika.

instituta, MF, NDH 2/138—739 od 21. jula 1941. godine / Prvoimenovana mjesta bila su sjedišta tzv. bojnica-bojni, odnosno domobranskih bataljona.

⁷⁷⁾ Petar Pekić, *Postanak NDH* ... str. 153.

⁷⁸⁾ E. Vishaupt, *Borbe protiv ustanika u jugoslovenskom prostoru*, A.V.I.I., str. 20.

⁷⁹⁾ Isto, str. 12.

⁸⁰⁾ A.V.I.I. italijanska dokumentacija, k. 69, br. reg. 13,15, 16, 18/3—2; k. 68, br. reg. 39/2-13 i 14, 41/2-18, 57/2-6.

⁸¹⁾ Vishaupt, str. 12.

⁸²⁾ Pismo generala Horstenaua komandantu Jugoistoka o situaciji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, broj 419/41 — citirano: Vishaupt, isto, str. 75.

Na to su bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, ustankom su bili ugroženi i njihovi interesi i, drugo, smatrali su da je došao povoljan čas da prošire zonu svoga uticaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Nastupanje italijanskih jedinica u drugu zonu izazvalo je u početku negativne posljedice za daljnji razvoj ustanka u tom dijelu Bosne i Hercegovine. Naime, pojedinci iz redova srpske buržoazije u BiH koji su izbjegli ispred ustaškog terora i sklonili se u anektiranom području Dalmacije, zahvaćeni velikosrpskom propagandom, počeli su u toku avgusta i septembra dolaziti na oslobođenu teritoriju i pričati narodu da su mu Italijani prijatelji i da bi najbolje bilo da oni dođu u ustaničke oblasti i zaštite ga od ustaša.⁸³⁾ Pod njihovim uticajem, počele su se u pojedinim ustaničkim reonima osipati partizanske snage, a negdje i prelaziti u četnike. Zahvaljujući svojoj lukavosti i podršci srpske buržoazije, Italijani su relativno brzo zaposjeli drugu — demilitarizovanu zonu. Međutim, to im nije bilo dovoljno, pa su odlučili da krenu dalje na sjever. Tokom oktobra, i to im je pošlo za rukom, tako da su već u drugoj polovini oktobra doprli do demarkacione linije koja je označavala granicu njemačkog i italijanskog okupacionog područja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Prikazujući se kao »prijatelji«, Italijani su na više mjesta u Bosni i Hercegovini organizovali sahranjivanje žrtava srpskog naroda koje su ustaše poubijale i bacile u jame;⁸⁴⁾ omogućili su vjerske obrede u pravoslavnim crkvama, uzeli u zaštitu trgovce-Srbe, strijeljali nekoliko ustaša itd.⁸⁵⁾ Njihovo nastupanje u početku nije mnogo uzbuđivalo Nijemce. Ali, kad su izbili na demarkacionu liniju, tada se njemački general Glaise-Horstenau uplašio da ustanici, umjesto da budu opkoljeni i pohvaćani, ne budu potisnuti u njemačko okupaciono područje, da tamošnji ustanici ne ojačaju i da na taj način više nego ranije bude ugrožena željeznička pruga Banja Luka—Prijedor i pruga Brod—Sarajevo.⁸⁶⁾ Glaise-Horstenau je takva svoja predviđanja zasnivao na svakodnevnom izvještajima koje je primao posredstvom široke mreže svoje institucije sa raznih strana. U njima je bio obavještavan kako Italijani prema ustanici-ma ne istupaju energično, naprotiv, s njima se često viđaju, organizuju razmjenu dobara na vašarima, vraćaju im zaplijenjene stvari, ne oduzimaju oružje itd. Osim toga, bili su veoma brojni i domobranski izvještaji o takvom držanju Italijana.⁸⁷⁾

Relativno miran život s minimumom životnih potreba u čemu je seljak dugo oskudijevao, a što je sad, — poslije teškog ustaškog terora i žestokih borbi i velikih odricanja u ustanku — nudio italijanski okupator, privlačilo je jedan dio naroda, pa zbog toga gotovo u čitavom prostoru između rijeka Une, Sane i gornjeg toka Vrbasa sve do početka 1942. godine nije bilo jačih napada ustanika na italijanske trupe. Slična je situacija bila i u Hercegovini. Međutim, u dijelu Bosanske krajine,

⁸³⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom IV/1, dokument 12, 13, 68 i 77.

⁸⁴⁾ A.V.I.I. k. 63, br. reg. 10/3-1-4 (Prilike u livanjskom kotaru i zauzimanje Talijana za grkoistočnjake).

⁸⁵⁾ Zbornik... IV/1, dok. 204; IV/2, dok. 109.

⁸⁶⁾ Vishaupt, str. 76.

⁸⁷⁾ A.V.I.I. građa NDH. k. 233, br. reg. 5/2—2; 6/21; 3/2—1; 1/2—1; 10/2—3, 23/2—4—6; 41/2—16.

oko Jajca i Donjeg Vakufa partizanske snage su uskoro izvršile napad na Italijane, koji je bio prouzrokovan time što je dolazak Italijana izazvao snažan proces diferenciranja u ustaničkim redovima.⁸⁸⁾

Izgledalo je da su Italijani uspjeli uništiti ustanike. Međutim, nastupila je samo privremena oseka ustanka koju su KPJ i štabovi ustaničkih snaga veoma brzo prebrodili.

Iako je Glavni stožer domobranstva izvukao gotovo sve ustaše i znatan dio domobranskih jedinica iz druge i treće zone i prebacio ih na sjever od demarkacione linije (početkom oktobra stigla su još nova tri »Landesšicen« bataljona: 447. u Sarajevo, 925. u Zagreb i 823. u Banju Luku), to još uvijek, po mišljenju njemačkog generala u Zagrebu, nije bilo dovoljno za gušenje ustanka u istočnoj Bosni. Zbog toga je Glaise-Horstenau smatrao da bi i sve jedinice 718. divizije na tom sektoru, kao i na sektoru oko Ljubije, Prijedora i Kozare trebalo prebaciti prema rijeci Drini.⁸⁹⁾

Poslije oslobođenja Rogatice,⁹⁰⁾ Horstenau je obavijestio komandanta Jugoistoka da je borbena moć oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske nedovoljna da se održi pred ustanicima, a 718. divizija pre-slaba da im pomogne. Zbog toga je zaključio da »ukoliko Nezavisna Država Hrvatska zatraži pomoć od Italijana za svoj opkoljeni garnizon u Višegradu, Nijemci ne bi imali gotovo nikakvog moralnog prava da ih u tom sprečavaju i pored velikog gubitka u prestižu za njemačku oružanu silu«. Zato je hitno tražio da komandant Jugoistoka izdjejstvuje odašiljanje jedne slobodne divizije sa istočnog bojišta u »hrvatski prostor«.⁹¹⁾

Međutim, nije u pitanju bio samo prestiž njemačke oružane sile u odnosu na italijanske jedinice već mnogo krupniji razlozi. Poremećena je bila eksploatacija privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine, do čega je, naročito Nijemcima, bilo mnogo stalo. Naime, Glaise-Horstenau, njemački general u Zagrebu, zajedno sa Kascheom i njemačkim privrednim oficijrom u Zagrebu, razradio je plan proizvodnje i transporta sirovina iz bosanskohercegovačkih rudnika, koji je sada, izbijanjem ustanka, bio gotovo sasvim poremećen, jer su partizani rušili pruge i na taj način ometali transport ruda i drveta iz BiH u jadranske i dunavske luke, odakle je dalje ta roba trebalo da ide u Reich.

O privrednim interesima Reicha u Bosni i Hercegovini govori izvještaj njemačkog privrednog oficira u Zagrebu Glavnoj privrednoj upravi OKW 4. XI 1941. godine.⁹²⁾ Ovaj izvještaj je naročito interesantan zbog

⁸⁸⁾ Zbornik IV/2, dok. 76 i 93.

⁸⁹⁾ Vishaupt, str. 77.

⁹⁰⁾ Partizani i četnici su oslobodili Rogaticu 24. oktobra 1941. godine.

⁹¹⁾ Vishaupt, str. 78.

⁹²⁾ »Položaj u Hrvatskoj i dalje je pod uticajem ustanka Srba u BiH i Dalmaciji... na cijelom području sjeverno od Sarajeva između rijeke Bosne, Save i Drine situacija se i dalje pogoršava. Također je situacija teška južno od Sarajeva prema nekadašnjoj crnogorskoj granici i istočno od Sarajeva prema Višegradu na Drini.

Ovo teško stanje dovelo je do toga da su talijanske jedinice sa značajnim snagama gotovo svuda došle do demarkacione linije... Okupacija hrvatskog prostora... dovela je do toga da Talijani neizrecivo bezobzirno pljačkaju područje koje su zaposjeli a naročito drvo i stoku što se sve izvozi ilegalno u Italiju...

Ako bi situacija u BiH i Dalmaciji bila normalna, i ako bi Nezavisna Država Hrvatska došla u posjed svega onoga što se sada ilegalno izvozi sa talijanskog pod-

toga što pruža jasnu sliku gdje su sve zadirali privredni interesi Trećeg Reicha u BiH.

I u izvještaju njemačkog generala, upućenog 13. IX 1941. godine, šefu obavještajnog odjeljenja OKW također se govori o privrednim ne-
daćama njemačkog okupatora koje su nastale izbijanjem ustanka u Bo-
sni i Hercegovini. »... Južno od Doboja došle su manje Landesšicen je-

ručja, tada bi se sa izvozom drveta, gvozdene rude, boksita, soli, sode, duvana i kože malih životinja mogao dobiti značajan prihod na ime izvoznih carina.

STANJE NARUDŽBI

...nema izmjena u odnosu na izvještaj od 4. oktobra 1941.

Teškoće pri završnim radovima na municiji u državnom arsenalu u Sarajevu i preduzeću za izradu vagona, mašina i mostova DD u Brodu su odstranjene i dati su konačni nalazi za izvršenje tih narudžbi...

Kako bi se mogao pravilno proizvesti čelik za granate u pogonu Zenica, organi-
zovana je obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika hrvatskog
ministarstva za šume i rude koju je sprovelo privredno odjeljenje OKH (Oberkom-
mando Heeres-Vrhovna komanda kopnene vojske) u čeličani Ilzeder u Pajne kod
Hanovera.

OBEZBJEĐENJE SIROVINA ZA ŽELJEZARE

Za Zenicu i Vareš došlo je do teškoća u vezi snabdijevanja sa koksom i njego-
vim otpacima, što je proizvelo potrebu ličnih razgovora između ministra Nezavisne
Države Hrvatske i Komesara Rajha za uglj.

POTREBA U SIROVINAMA

Nespokoјstvo privrede zbog ustaničke djelatnosti nastavlja se i dalje. Tako je
prije nekoliko dana opet došlo do napada na vozove (Brzi voz Sarajevo—Brod na-
padnut je nedavno kod stanice Trbuk sa oko 300 ustanika, putnici su opljačkani a
isto tako i poštanski vagon) ... U većem dijelu Bosne nemoguće je izvući drvo iz
šuma kao i upotrijebiti rudnike uglja... Nestašica u vagonima.

U okolini Prijedora gdje se nalazi rudnik gvožđa Ljubija relativno je mirno.
Količine transportovanog gvožđa u Rajh kroz posljednja tri mjeseca su slijedeće:

1. njemačkim vagonima prugom Prijedor—Senbrun—Vitković:

juli	avgust	septembar
9.708 tona	9.575 tona	11.655 tona

2. vagonima Nezavisne Države Hrvatske iz Prijedora u dunavske luke Vukovar
i Osijek:

juli	avgust	septembar
4.426 tona	956 tona	6.924 tona

3. željeznicom od Prijedora u Asling:

juli	avgust	septembar
—	—	5.844 tona

Exploatacija boksita iz Mostara odnosno iz Splita i Šibenika pokazuje slijedeće:
U Dubrovniku je natovaren krajem oktobra jedan parobrod sa 3.800 tona boksita.
Boksit je natovaren i u slijedećim lukama:

Dubrovnik	Split	Šibenik
9.000 tona	3.045 tona	5.700 tona

Nedeljni plan snabdijevanja jadranskih luka boksitom je slijedeći:

Zelenika	Dubrovnik	Split	Šibenik
1.800 tona	3.600 tona	1.800 tona	1.800 tona

Exploatacija boksita u okolini Bosanske Krupe i Jajca još uvijek prekinuta.
Hansa Leichtmetall dd ima namjeru da izvrši probna bušenja kod Livna i Imotskog
kako bi ako pronade uglja i boksita uredili flotaciju...

Ustanak je jako uticao i na hrvatsku drvenu industriju, što je rezultiralo
smanjenjem količine vagona za tehničko drvo, tako da je od planiranih 2.288 va-
gona u avgustu u septembru natovareno svega 652 vagona...

Potreba za ugljenom prašinom za visoku peć i željezaru u Varešu i Zenici
pokriva se isporukama iz Rajha i to za potrebe proizvodnje granata na nalog OKH
i komesara Rajha za željezo i čelik.

NESTAŠICA UGLJENA:

...Nastala je zbog nemira u Bosni gdje se nalaze najbogatiji rudnici...

Radni odnosi:

Radni odnosi u preduzećima koja rade za njemačke ratne potrebe su zadovolja-

dinice u opasnost. Pruga je prekinuta na više mjesta... Direktori velikih pilana u Zavidovićima koji grade barake po njemačkoj narudžbi tražili su zaštitu od najmanje jednog bataljona.

Drugo područje na kom se nalaze ustanici jeste područje između Bosanskog Petrovca i Drvara, koje je inače većim dijelom u italijanskoj okupacionoj zoni, ali u području Vrbasa prelaze i na našu stranu. Tamo su ugroženi industrijski pogoni kod Jajca, a u kanjonu Vrbasa na putu Banja Luka — Jajce puca se na prolazeće automobile i obrušava kamenje...

...Sada je opšti položaj u zemlji prilično kritičan: dvije trećine zemlje nalaze se u rukama Talijana i ustanika. Ovdje se osvećuju one greške koje su učinjene prilikom stvaranja države, onaj dvostrani položaj u koji je zemlja gurnuta zbog vanjskopolitičkih uslova. Pod takvim okolnostima i bolje državno vodstvo ne bi našlo bolji put iz one šikare...«.⁹³⁾

Mi smo i ranije govorili o generalu Glaise-Horstenau i njegovoj djelatnosti. Kao i uvijek, on ni ovoga puta nije propustio priliku da pokaže svoje kvalitete političara. U istom izvještaju on kaže da je »Vlada Nezavisne Države Hrvatske razočarana u Njemačku kako na unutrašnjem tako i spoljnopolitičkom planu... Vojnici osjećaju rat kao bratoubilački, oficiri sumnjaju da li njihovi zadaci imaju bilo kakav pozitivan cilj, kao i da li je put njihovih naredbodavaca ispravan... Van zvaničnih krugova vlada mišljenje da bi se stvar spasila obnovom zakonodavstva i pravde, a prije svega razumnim rješenjem srpskog pitanja tj. stavljanjem u ravnopravan položaj »hrvatskih« Srba spram zakona; popravljanjem onoga što se učinilo i ozbiljnim prekidanjem dosadašnjih zločina. On i poslanik su istog mišljenja, samo je pitanje da li bi vlada nakon svega što se desilo mogla da nađe potrebno povjerenje. Postavlja se i pitanje — nastavlja Glaise-Horstenau — da li bi jačanje Nezavisne Države Hrvatske prihvatila Italija.«.⁹⁴⁾

Govoreći o nedovoljnom broju njemačkih vojnika. Glaise-Horstenau ukazuje da uloga italijanskog saveznika ne dolazi do izražaja i da se to mora shvatiti. Htiele to ili ne više voine komande, Glaise-Horstenau predviđa da će Nijemci u najskorije vrijeme i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj morati da pojačaju svoje okupacione jedinice i predlaže da bi dobro bilo da se rezervne jedinice koncentrišu u glavnim mjestima, kao što je to činila Austro-Ugarska. Na taj bi način bile oslobođene ostale jedinice za aktivnu djelatnost.⁹⁵⁾

Kad smo već na privrednoj problematici Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a posebno u Bosni i Hercegovini, spomenućemo još jedan

vajući. Pozivi u vojsku prestali su za one stručne radnike za koje su to tražile njemačke vlasti...

Poštanske veze sa BiH i Dalmacijom kao i telefonsko-telegrafske veze... vrlo loše... službeni saobraćaj privrednog oficira sa preduzećima koja rade u oblasti naoružanja i ostaloj ratnoj privredi na području BiH i Dalmaciji vrlo je otežan.

Zbog teškoća sa obezbjeđenjem brodskog prostora na Jadranu nije mogla otpočeti isporuka 14 miliona kg duvana, koju količinu je po nalogu ministarstva privrede Rajha trebalo poslati iz Dubrovnika u Trst«.

A.V.II. fond mikrofilmovane njemačke grade iz NAV-N-T-312/1295—873—886.

⁹³⁾ A.V.I.I., NAV-N-T-77/1312/316—321.

⁹⁴⁾ Isto.

⁹⁵⁾ Isto.

dokumenat. To je izvještaj jednog obavještajca Upravi za vojnu privredu i naoružanje OKW (Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt). Ovaj izvještaj je pisan 12. septembra 1941. godine. Za Bosnu i Hercegovinu se kaže da je sa stanovišta ishrane pasivna. Aktiva ove teritorije jeste u proizvodnji duvana, ali se ne smije zaboraviti da je ovdje, naročito u Hercegovini, Italija snažno zakoračila u područja gdje se proizvodi duvan. Bosna je, osim toga, bogata boksitom i ostalim rudama, a također i u proizvodnji šljiva. Da bi se konačno uredilo rudarstvo, ovaj nepotpisani obavještajac smatra da bi trebalo:

- »1. izgraditi željezničke pruge normalnog kolosijeka;
2. izgraditi savremene rudarske pogone za eksploataciju boksita i ostale rudače.«⁹⁶⁾

Slično Glaise-Horstenauu, i ovaj obavještajac iznosi mnoga čisto politička pitanja. Tako za prisnu saradnju sa Italijom, izuzev krugova bliskih vladi (vladi Nezavisne Države Hrvatske — pr. R. B.) niko nije, jer široke mase stanovništva mrze Italijane i žele da se Nezavisna Država Hrvatska uvuče u političku sferu uticaja Trećeg Reicha.⁹⁷⁾

Pošto je dobio izvještaje i iz drugih krajeva Jugoslavije, komandant Jugoistoka je ocijenio da bi najprije bile potrebne dvije nove divizije za Srbiju, pa ako kasnije neka divizija u istočnom prostoru bude slobodna, da se zatraži njeno premještanje u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Zbog situacije u Srbiji, on je tražio da se i 718. divizija uputi u Srbiju. Međutim, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali.

Ustanak se u to vrijeme (oktobar—novembar) naročito bio rasplamsao na Jahorini, Romaniji, Birču i Ozrenu, gdje su dobro naoružani partizanski odredi svojim svakodnevnim akcijama ugrožavali trougao Tuzla—Zenica—Sarajevo, za koji je njemački okupator naročito bio zainteresovan. Situacija je bila takva da je zavladao panika u redovima domobransko-ustaških i njemačkih komandanata od bojazni da partizani ne uđu u Sarajevo.⁹⁸⁾ Zbog toga je u Sarajevu bilo zavedeno pripremnostanje. Panika je bila tolika da su u noći 30/31. oktobra, za vrijeme uz-bune, petorica policijskih funkcionera Nezavisne Države Hrvatske koji su imali zadatak da organizuju župsko redarstvo prvim vozom iste noći pobjegli iz Sarajeva.⁹⁹⁾

O situaciji oko Sarajeva i snazi ustanika govore i izvještaji italijanskog konzula u Sarajevu. Tako se u jednom izvještaju o stanju u Bosni od 23. oktobra, kada je u ovaj kraj došao specijalni Pavelićev izaslanik dr Jozo Dumandžić — u svojstvu povjerenika pri njemačkoj komandi za istočnu Bosnu, Srbiju i Srem, koje je područje proglašeno vojnišnom prostorijom — kaže da se njegovo djelovanje može prostirati samo na grad Sarajevo i užu okolinu, jer su »pobunjenici u blizini Sarajeva...«¹⁰⁰⁾

Dumandžićeva uloga se sastojala u tome da kao Pavelićev predstavnik koordinira sa njemačkom komandom u istočnoj Bosni. Bio je podređen komandantu 718. njemačke divizije generalu Fortneru, koji je na svom području imao svu vojnu i civilnu vlast, kao i komandat Druge

⁹⁶⁾ A.V.I.I. fond NAV-N-T-77/1312/302—307 od 22. 9. 1941. godine.

⁹⁷⁾ Isto.

⁹⁸⁾ A.V.I.I. fond NDH. k. 61a, br. reg. 9/6—1.

⁹⁹⁾ A. IRP Sarajevo MF-7.326—323.

¹⁰⁰⁾ Kao napomena 98.

italijanske armije u II i III zoni. To znači da je vlast NDH bila suspendovana. Sve je to počelo Hitlerovim naređenjem za ugašenje ustanka na Jugoistoku od 10. 9. 1941. godine i ovlaštenjem datim Franzu Böhmeu (Francu Bemeu), kome je bio potčinjen i general Glaise-Horstenau.

U saglasnosti sa Fortnerom, Dumandžić je »pobunjenicima« izdao proglas u kome ih poziva da se u roku od 5 dana prijave vojnim, građanskim i ustaškim vlastima ili oružništvu, što po mišljenju italijanskog konzula neće imati naročitog uspjeha.¹⁰¹⁾

U jednom kasnijem pismu od 10. XI 1941. italijanski konzul izvještava o akciji Gestapoa u Sarajevu u kojoj je uhapšeno nekoliko stotina građana. Ovo hapšenje je unijelo veliku zbrku koja inače već dugo traje zbog položaja Sarajeva, koje je sa svih strana okruženo »pobunjeničkim bandama«.¹⁰²⁾

Govoreći o držanju stanovništva, kaže se da katolici i muslimani »donedavna glavna i sigurna potpora vlade, sad su u većini nezadovoljni i žele promjene«.¹⁰³⁾

Situacija u Bosni u to vrijeme izgledala je tako crna generalu Glaise-Horstenau da je — poslije neuspješnog pohoda šest bataljona vojske NDH, koji su 23. oktobra krenuli od Sarajeva da ponovo zauzmu Rogaticu i oslobode opkoljeni garnizon u Višegradu, zajedno sa Kvaternikom i generalom Vladimirom Laksom,¹⁰⁴⁾ a uz saglasnost komandanta Jugostoka — zatražio pomoć od italijanskih trupa iz Gorazda.¹⁰⁵⁾

Gotovo u cijeloj Bosni i Hercegovini bili su u jesen 1941. godine potpuno ugroženi njemački privredni interesi, naročito u rejonu Prijedora, Banje Luke, Jajca, Zenice, Kaknja, Breze, Vareša, Sarajeva, Tuzle, Doboja i drugih mjesta. Gotovo nijedna kompozicija željezne rudače, uglja, drveta, duhanskih proizvoda i drugih artikala, potrebnih njemačkoj ratnoj privredi, nije izlazila iz Bosne. Situacija je bila više nego kritična i trebalo je hitno naći izlaz. Glaise-Horstenau je o tome komandantu Jugostoka napisao: »Četnički pokret (tako su i Nijemci u NDH nazivali ustanike — pr. R. B.) proteže se sada na ceo prostor između Save i . . . demarkacione linije.¹⁰⁶⁾ Od sredine oktobra oko naših trupa u Banja Luci i Sarajevu ustanici stalno obleću. Stanje naših bataljona 'Landesšicen' na pruži uz rijeku Bosnu kao i na istočnoj pruži (pruga Sarajevo—Višegrad, pr. R. B.) postalo je vrlo kritično . . .«.¹⁰⁷⁾

¹⁰¹⁾ »Četnici (— partizani - ustanici, pr. B. R.) zatražili od Vojske predaju Sarajeva, dajući na znanje da sva mjesta koja su se predala bez otpora nisu pretrpjela ništa od četničke (ustaničke, primjedba R. B.) okupacije, dok su ona koja su se odupirala razorena. I tako bi se dogodilo i sa Sarajevom . . .« (A.V.I.I. mikrofilmovana građa arhiva UDB-e, Zagreb, MF-7/297 od 7. XI 1941 — Italijanski konzulat Sarajevo, izvještaj o situaciji u Bosni.

¹⁰²⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa UDB-e, Zagreb, MF-7/318—321, 10. XI 1941.

¹⁰³⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa UDB-e, Zagreb, MF, 7/318—321, od 10. XI 1941. godine.

¹⁰⁴⁾ Laks je bio specijalni Pavelićev opunomoćenik za gušenje ustanka u BiH.

¹⁰⁵⁾ Vishaupt, str. 80; Komandant Jugostoka je 30. X 1941. dao saglasnost da italijanske trupe izvrše napad na Višegrad, Međedu i Ustipraču, (Vidi: A.V.I.I. Građa NAV-N-T, 312, F. 452/8036782).

¹⁰⁶⁾ Vishaupt, str. 80—81.

¹⁰⁷⁾ Vishaupt, str. 80.

Zbog takve situacije komandant Jugoistoka je pristao da se zatraži pomoć Italijana, koji su prihvatili ponudu i bez borbe zaposjeli Višegrad, Međedu i Ustipraču, i na taj način proširili zonu svog uticaja, pomjerivši granicu demarkacione linije.¹⁰⁸⁾

Glaise-Horstenau je to prokomentarisao »kao gubitak prestiža za njemačku oružanu silu, što se, možda, moglo izbjeći, ukoliko nam je uopšte do održavanja ovog stava stalo, a što se u buduće ne bi smjelo ponoviti.«¹⁰⁹⁾

Svemu ovome treba dodati veliko nezadovoljstvo ustaške Nezavisne Države Hrvatske, koje je sada bilo još veće, jer su u nadiranju Italijana vidjeli opasnost da ne dođu do rijeke Save i na taj način još više okrnje vlast Nezavisne Države Hrvatske.

Shvatanje da italijanska reokupacija druge i treće zone nije uslijedila zbog umirivanja »pobunjenika« već kao (italijanska) ekspanzija dalje na sjever, bila su vidljiva kod ustaša i Nijemaca, dok to ni zvanični italijanski funkcioneri u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, takođe, nisu krili.

Pavelić i njegovi istomišljenici imali su mnogo razloga da zaključe da je reokupacija druge i treće zone otvaranje vrata za ekspanzionistički prodor dalje na sjever. Do takvog su zaključka mogli doći na osnovu svakodnevnih izvještaja svojih ustaško-domobranskih komandanata,¹¹⁰⁾ da i ne govorimo o mnoštvu pisama — raznih grupa i pojedinaca, koja su iz okupacionih krajeva stizala Paveliću i drugim vodećim ličnostima NDH. Opšta je karakteristika svih tih pisama da veličaju Nijemce, a napadaju Italijane.

Čak je i sâm Pavelić u najoštrijoj mjeri prigovorio italijanskom generalu u Zagrebu Oxiliu na ponašanje Italijana prema »pobunjenicima« u drugoj i trećoj zoni.¹¹¹⁾

Prema raspoloživim dokumentima, od Italijana je prvi reokupaciju dijelova Bosne nazvao okupacijom italijanski konzul u Sarajevu u izvještaju koji je poslao ministarstvu vanjskih poslova u Rim, 21. oktobra 1941. godine: »Italijanska okupacija prema unutrašnjosti Bosne (Tarčin, Bugojno, Donji Vakuf itd.), koja je izvršena ovih dana, prouzrokovala je kolanje glasila, danas još više nego jučer, o potpunoj okupaciji Bosne s naše strane. I zaista, to izgleda sasvim logično kada se pomisli samo na koristi koje bi određeno područje imalo od jedne okupatorske vojske, a ne triju koje se nužno služe različitim metodama, jer im je različit mentalitet. Sada nema sumnje i mnogi to kažu, naročito Srbi, da tamo gdje su došli italijanski vojnici, nastao je za kratko vrijeme opet mir... Dok se položaj razbistrio na zapadu, kamo se je dalje proširila italijanska okupacija, on ostaje u biti isti na istoku, na prostoru... između rijeka Bosne i Drine, u području koje je većim dijelom ograničeno na jugu željezničkom prugom Sarajevo—Višegrad, na sjeveru cestom Zvornik—Tuzla—Doboj.«¹¹²⁾

¹⁰⁸⁾ Vishaupt, str. 80.

¹⁰⁹⁾ Vishaupt, str. 85.

¹¹⁰⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 233, br. reg. 18/2—3; 29 2—4; 28 2—6; 41'2—16; k. 234, br. reg. 36/1—29; 41'2 2 i dr.

¹¹¹⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/326 od 21. X 1941. godine.

¹¹²⁾ A.V.I.I. italijanska građa, k. 420, br. reg. 6/3a—1.

I general Dalmazo (Dalmaco), komandant VI italijanskog armijskog korpusa u Pravilima za drugu i treću zonu ističe karakter okupacije tih područja.¹¹³⁾

U Pravilima se govori o hrvatskim trupama — u 2. zoni stoje pod italijanskom komandom, a u 3. zoni samo u slučaju operacija. Što se tiče rada vojnih i izvanrednih sudova, napominje se da »treba imati na umu da se u 3. zoni treba strijeljati samo onaj koji je in flagranti zatečen na neprijateljskom ili saboterskom djelu protiv Italijana«.

Komandant VI italijanskog korpusa izdao je komandama divizija uputstva u kojima je naređeno da mu svake subote podnose izvještaje koji će obuhvatiti sljedeće:

a) mjesta 2. zone u kojima još nisu ponovo primljeni u službu činovnici i ljudstvo otpušteno zbog rasnog ili vjerskog razloga, prilažući što je više moguće konkretne slučajeve.

b) mjesta 2. zone gdje još nije vraćena konfiskovana imovina ...

c) mjesta 2. zone gdje se sprečava ili otežava upis srpskog življa u škole sa što širim navođenjem tih slučajeva.

d) mjesta 2. i 3. zone gdje hrvatske vlasti nisu u stanju da preuzmu civilnu vlast.

e) mjesta 2. zone gdje su isplaćene štete građanima određene nacionalnosti (naznačiti koje), nepravde i pretrpljene štete.«¹¹⁴⁾

Očigledno je da italijanskim vlastima — vojnim komandantima nije bio cilj »ugušenje pobune«, već učvršćenje svoje vlasti na štetu vlasti Nezavisne Države Hrvatske.

¹¹³⁾ Isti izvor.

¹¹⁴⁾ 1. Komanda 2. Armije je nedavno precizirala da su okupacija druge i treće zone okarakterisane:

— za drugu zonu potrebom da se na istočnoj obali Jadrana formira jedan pojas bezbjednosti sa karakteristikama identičnim onima susjedne italijanske obale i sa zadatkom koji se odnosi na održavanje javnog reda. Prema tome: civilne vlasti koje pripadaju vojnim oblastima i okupacija koja će se produžiti do kraja rata;

— za treću zonu prosto zadacima koji se odnose na održavanje javnog reda. Stoga su u vezi sa zadatkom obezbjeđenja 2. zone izdata pravila za plovidbu o kojima govori proglas Druge Armije od 10. oktobra koja proširuju na hrvatske obale pravila koja važe za obale poluotoka (Apeninskog — pr. B. R.).

2. Prema tome:

a) Hrvatska žandarmerija:

U 2. zoni nam je neposredno potčinjena; u 3. zoni saraduje s nama, ali nam nije potčinjena.

U vezi s tim:

a) ostaviti da u 3. zoni slobodno vrši svoju finansijsku službu pod neposrednom komandom hrvatskih vlasti koje imaju civilnu ili vojnu vlast. Koristiti se njenom saradnjom prvenstveno na obavještajnom području.

b) i u 2. zoni ne ometati njenu djelatnost, naročito ne u onim mjestima gdje nema naših kraljevskih karabinjera, nadzirući naravno da ta djelatnost bude saglasna sa našim naređenjima i direktivama i ciljevima za kojima idemo.

c) ne stvarati teškoće u pogledu vraćanja kasarni s obzirom na povećanje brojnog stanja koje je sada u toku;

d) u mjestima 2. zone u kojima nema kraljevskih karabinjera ni žandarmerije, a u kojima postoji bojazan od nasilja ili osveta, primijeniti mjeru da se predsjedniku opštine povjeri izvjestan broj oružja koje treba podijeliti pod njegovom ličnom odgovornošću... osobama, koje će time formirati neku vrstu lokalne žandarmerije. Ovu stvar, međutim, treba pažljivo odrediti u svim pojedinostima.

Svaka druga odredba u vezi upotrebe hrvatske žandarmerije, koja protivrječi tome, ukinuta je...«.

¹¹⁴⁾ Isto.

Međutim, Nijemci su imali sasvim drugi odnos i prema ustanicima i prema vlasti Nezavisne Države Hrvatske. To se najbolje vidi iz Uputstava koja je njemački general u Zagrebu zajedno s Pavelićem predložio komandantu Jugoistoka da ih ovaj donese za 718. njemačku diviziju.¹¹⁵⁾

U tim je Uputstvima, pored ostalog, stajalo i ovo:

»... 1. Za istočnu Bosnu postavljen je sa naročitim opunomoćstvom poglavnikov ministar dr Dumandžić sa sjedištem u Sarajevu. Komandant njemačke divizije (718. divizija — pr. R. B.) morao bi se s njim savjetovati o svim mjerama.

2. Hapšenje talaca kao i ostale policijske mjere su stvar hrvatske države. Mjere izvršenja protiv talaca — zakonski dekret od 2. X 1941. g. — br. CCCXXXI — 1620-2. p. 1941.¹¹⁶⁾ — Ovaj dekret predviđa kao represaliju strijeljanje 10 talaca odnosno uhapšenika.

3. Ukoliko određene oblasti pokazuju pojačane pojave ustanka i zahtijevaju naročitu akciju, ministar dr Dumandžić može te oblasti proglasiti vojišnom prostorijom. U njima trupe mogu preduzimati dalje mjere... I o tim mjerama u principu, potrebno je sporazumjeti se sa dr Dumandžićem, koji je... dobio opunomoćenje od poglavnika.

Ustanike, koje zarobe njemačke trupe treba predati nadležnim hrvatskim zarobljeničkim logorima. Ukoliko u vojišnoj prostoriji budu potrebne naročite mjere... mogu se preduzeti u sporazumu sa... dr Dumandžićem«.

Slična uputstva predložio je komandantu Jugoistoka i njemački poslanik u Zagrebu Sigfried Kasche.¹¹⁷⁾ Komandant Jugoistoka ih je donio, ali su bila usklađena sa Keitelovom (Kajtelovom) naredbom od 16. IX 1941. godine, koja je predviđala primjenu najoštrijih sredstava »da bi se spriječilo dalje proširivanje nemira i održao autoritet okupacionih vlasti...«, jer »čovječiji život u dotičnim zemljama baš ništa ne vrijedi i zastrašujuće djelovanje može se postići samo neobičnom okrutnošću...«.¹¹⁸⁾

Redovno su se sve njemačke jedinice pridržavale te naredbe — naredbe o mjerama koje treba preduzeti u borbi protiv komunističkog ustaničkog pokreta na zaposjednutim područjima (Komunistische Aufstandsbewegung in den Besetzten Gebieten) — u kojoj je stajala i ova odredba: »Politički odnosi između Njemačke i dotične zemlje nisu mjerodavni za držanje vojnih okupacionih vlasti«.¹¹⁹⁾

O političkim odnosima Reicha sa tzv. Nezavisnom Državom Hrvatskom još manje računa su vodili njemački policijski organi. Oni su vršili hapšenja, suđenja i strijeljanja na svoju ruku. O tome postoje broj-

Pišući komandantu Jugoistoka o teškoj situaciji u Bosni i analizirajući suštinu italijanske reokupacije druge i treće zone, Glaise-Horsteneau je ovako okarakterisao italijansku ekspanziju:

¹¹⁵⁾ A.V.I.I., njemačka građa, k. 27 B. br. reg. 6/3 od 16. X 1941. Tajni komandni akt njem. generala u Zagrebu upućen komandantu Srbije.

¹¹⁶⁾ Zbornik Zakona i naredaba NDH 1941.

¹¹⁷⁾ A.V.I.I., njem. građa, k. 27B, br. reg. 6/3 od 16. X 1941. — poslanik Kaše komandantu Srbije, Višoj komandi 65. i 718. njemačkoj diviziji. — U razgovoru sa generalom Böhmeom, Kaše je predložio Paveliću da dr. Dumandžića pošalje u Bosnu.

¹¹⁸⁾ Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, str. 119.

¹¹⁹⁾ Slavko Odić, isto.

»Prirodno je dužnost njemačkog zastupstva neovisno od propagandnih okvira da podupiremo što više ovu mršavo podzidanu hrvatsku vladu, pri čemu se, svakako, nalazimo u nekoj prećutnoj suprotnosti sa našim italijanskim saveznicima, koji ne pokazuju nikakav interes za to ni dokumenti raznih vojnih i civilnih organa Nezavisne Države Hrvatske, ali ćemo spomenuti samo dokumenat italijanskog konzula u Sarajevu: »... Bez sumnje najvažniji događaj u ovom tjednu jeste uhićenje nekoliko stotina građana što je Gestapo izvršio u Sarajevu. Gestapo, a ne hrvatsko redarstvo...«.¹²⁰⁾

da se pojača položaj ne mnogo uglednog režima... Italijansko pitanje u hrvatskom prostoru zadržalo je svoj dotadašnji izgled. Jaka ekspanzionistička težnja, odlučno neprijateljstvo protivu hrvatske nezavisnosti, najjača ljubomora prema njemačkom uplivu...«.¹²¹⁾

O tome kako vlada Nezavisne Države Hrvatske i drugi njeni organi gledaju na italijansku reokupaciju druge i treće zone i namjerama da se ta ekspanzija nastavi dalje postoje veoma brojni dokumenti, naročito ustaško-domobrinski komandanata sa područja Bosne i Hercegovine, gdje se u svakodnevним izvještajima o tome govorilo. Ipak, umjesto tih izvještaja, mi ćemo našu pažnju obratiti na nekoliko izvještaja poslanika Kaschea (za koga smo već ranije bili rekli da je u svakoj prilici nastojao štititi interese ustaške NDH i njenog poglavnika), koje je slao Ministarstvu inostranih poslova: Ribentropu, IV odjeljenju toga ministarstva ili nekim drugim institucijama Reicha od početka ustanka do kraja 1941. godine.

Kad je saznao za prijedlog da italijanske trupe treba da reokupiraju drugu i treću zonu, Kasche je u telegramu Ministarstvu spoljnih poslova od 18. avgusta 1941. godine, između ostalog, javio šta je Lorković prenio italijanskom poslaniku u Zagrebu, Rafaelu Casertanu:¹²²⁾

»... U odnosu na prijedlog da civilna uprava u priobalskom demilitarizovanom području od Rijeke do Crne Gore prijeđe na italijanske vojne organe, hrvatska vlada u tom pogledu ne može preuzeti nikakvu odgovornost iz slijedećih razloga:

1. Povlačenje civilnih vlasti iz navedenog područja kako bi se navodno odbranilo od napada s mora ili onemogućilo prikupljanje ustanika u pravcu priobalskog područja, značilo bi da hrvatske vlasti u borbi protiv svih ovih opasnosti pretstavljaju glavnu prepreku. Međutim, hrvatske vlasti su na čitavom tom području osigurale potpuni mir i red sa izuzetkom malog područja između Knina i Gračaca, ali i na tom području hrvatske vlasti već tri nedjelje stoje na raspoloženju talijanskim vojnim vlastima, a na izričit zahtjev talijanskih vojnih vlasti hrvatska oružana sila nije preduzimala nikakve vojne akcije protiv 'pobunjenika'. Zato hrvatska vlada ne razumije zašto bi povlačenje hrvatskih civilnih vlasti... bilo u interesu suzbijanja akcija ustanika.

2. Hrvatska vlada, nasuprot, u tome rješenju vidi velike teškoće za smirivanje navedenog područja, kao i za izgradnju i jačanje NDH. Glavni razlozi tome su ovi:

¹²⁰⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/318—321, od 10. XI 1941. g.

¹²¹⁾ Vishaupt, n. d. str. 84—85.

¹²²⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz Borskog arhiva (BA) F-4/161395—161401 — Telegram Kašea Ministarstvu v. poslova Rajha.

A) Preuzimanje vojne i civilne vlasti . . . od strane talijanskih vojnih vlasti, nespojivo je sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom NDH.

B) Hrvatske vlasti na navedenom području poznaju sve pojedinosti u mjestima kao i sve osobe koje su tamo stalno nastanjene. Zato su jedino one u mogućnosti da organizuju otpor protiv komunističkih elemenata . . .

C) Hrvatska vlada je s tim u vezi obavezna da upozori na . . . činjenicu . . . da su pojedini talijanski vojni i civilni organi kako na italijanskom tako i na hrvatskom području pružili zaštitu komunističkim elementima . . . jedino iz razloga što im nisu bile poznate mjesne prilike i stvarno stanje događaja. Stoga postoji bojazan da bi uvođenje talijanske vojne uprave . . . mogli iskoristiti srpski elementi i područje italijanske Dalmacije upotrijebiti za svoje nedozvoljene svrhe . . .

D) I djelimično povlačenje hrvatskih upravnih organa i hrvatskih ustanova iz demilitarizovanog priobalnog područja u ostale dijelove NDH, bez obzira na moralnu presiju, izazvalo bi naročito materijalne poteškoće, kojih bi . . . negativni rezultati bili vidljivi kako na području sa kojeg su se preselili, tako i na području na koje su se povukli.

E) Nesagledive teškoće naročito na privrednom polju pokazale se za izgradnju NDH, budući da će ponovnim uvođenjem vojne uprave biti ponovo otvorene jugozapadne granice NDH, a bez utvrđenog državnog područja nijedna država ne može da vodi vlastitu privrednu politiku . . . «.

U telegramu dva dana ranije Kasche je obavijestio svoje ministarstvo o razgovoru Pavelića i Casertana i iznio da je poglavnik Casertanu objasnio:

»1. Ne vidi potrebe za takvim korakom (misli se na reokupaciju druge i treće zone — pr. R. B.).

2. Ako je to i potrebno sprovesti, hrvatske snage bi to lakše sprovele,

3. On se boji da će Italijani podupirati ustanike Srbe i progoniti Hrvate i da će to dovesti do širenja srpsko-komunističkih nemira na daljnja hrvatska područja. Nadalje, da će oslabiti državnu i privrednu izgradnju NDH, jer Casertano traži nestajanje cjelokupne hrvatske uprave . . . «.¹²³⁾

Dalje Kasche upozorava kakve su tu moguće opasnosti za Reich, pa nastavlja:

»1. Gotovo sva boksitna područja (Mostar, Drniš, Livno, Imotski) nalaze se na tom području.

2. Također je u pitanju i novopribavljena koncesija Livno-Imotski preduzeća Hansa Leichtmetall.

3. Duvanska područja također.

4. Doći će do prikrivene carinske unije, ali Hrvatska će izgubiti ta područja.

5. Biće onemogućeno umirivanje većeg dijela područja na kojem je došlo do nemira što se postiglo sporazumom sa HSS i Muslimanima kao i oštrim mjerama protiv ustaša; djelatnost komunista biće obnovljena, a autoritet koji ovdašnja vlada ima biće najozbiljnije uzdrman.

¹²³⁾ A.V.I.I. BA, MF-4/161375—161379.

6. Odsijecanjem jedne četvrtine državnog područja doći će do nepravilnosti pri prikupljanju poreza, a takođe i do teškoća u snabdijevanju čime će biti ugrožen opšti privredni razvoj.

Budući da je hrvatsko-italijanski ugovor o granicama već zaključen, ovo se može smatrati aneksijom područja strane države...«.¹²⁴⁾

Kasche dalje ocjenjuje da će »ova mjera dovesti do slabljenja uticaja Osovine i koncepcija Nove Evrope, a naročito je ovdje u pitanju ugled Reicha...«. Pavelić je pitao da li se može »obratiti za posredovanje ministarstvu spoljnih poslova Reicha... budući da je saveznik Reicha. Obećao sam svoju uslugu... Molim uputstva... Zalažem se za pomoć«.¹²⁵⁾

U svom tajnom izvještaju koji je poslao avionskom kurirskom službom od 16. oktobra 1941. godine poslanik Kasche je najprije ocijenio kao »nezgodan nalog«, koji je njemački vojni ataše u Rimu dao da se odobrava daljnje zaposjedanje »hrvatskog područja« sve do demarkacione linije i dodao: »To je dovelo do loših posljedica... Pored toga u mnogim mjestima Italijani žele da preuzmu i civilnu upravu. Predlažu razoružanje ustaša i njihovo povlačenje... Osim toga, ako bi se tražilo da i Italijani sprovedu iste mjere odmazde kao mi u Srbiji, moglo bi se očekivati da bi Italijani kao taoce uzeli prije svega Hrvate i Muslimane, koje bi u slučaju potrebe mogli i ubiti. To bi dovelo do daljnjeg proširenja nemira, a u krajnjoj liniji... i do ustanka Hrvata protiv Italijana. U razgovorima sa Poglavnikom, Maršalom i Lorkovićem, ukazano mi je da se ozbiljnost situacije teško može sagledati. Najteže je to da se sada Italijani mogu pozivati na njemačku potporu za svoj zahtjev zauzimanja cijelog područja sve do demarkacione linije. U vezi s tim Hrvati mi ništa nisu spomenuli, ali su svoje nezadovoljstvo izrazili generalu Glaiseu. Budući da su neke druge akcije također pokazale našu suzdržljivost... na primjer... odbijanje da se jedan trg nazove po Fireru, da se rukovodstvo omladine organizuje po uzoru na Hitlerjugend itd. — sve je to dovelo do toga da Hrvatska vlada smatra da ju je Reich ostavio na cjeđilu. Nada da će Reich naknadno ipak nešto preduzeti u korist NDH, održava vladu u prijateljskim osjećanjima prema Reichu. Samo zahvaljujući tome moguće mi je da spriječim da događaji ne uzmu maha, te da se odnosi s Italijom sasvim ne prekinu...«

...Vrhovni komandant Druge italijanske armije general Ambrosio je više puta htio da za svoje okupaciono područje sprovede posebnu carinsku uniju. Premda se od tog zahtjeva odustalo, Hrvatska vlada ipak smatra da je došlo do promjene u odnosima i u strahu je od daljnjih mjera uperenih protiv njenog suvereniteta i nezavisnosti...«.¹²⁶⁾

Dalje je Kasche upoznao svoje pretpostavljene da je za 23. oktobra najavljen dolazak u Zagreb grofa Pietromarchija (Pijetromarkija) (šefa političkog odjeljenja Ministarstva inostranih poslova Italije) i italijanskog guvernera u Dalmaciji Bastiniana, koji treba da utvrde graničnu liniju između Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore, te da raspravljaju i o nekim drugim spornim pitanjima. Zatim, da će u novembru doći do

¹²⁴⁾ Isti izvor.

¹²⁵⁾ Isti izvor.

¹²⁶⁾ A.V.I.I. BA, F-4/161544--161546, 16. X 1944.

sastanka dučea i Ciana sa Pavelićem i Lorkovićem; da je Italija voljna da povuče svoje okupacione trupe ako to učini i Treći Reich.

S tim u vezi — nastavlja Kasche — »Italija bi bila voljna da u tom slučaju, radi sređivanja unutrašnjih prilika, stavi na raspoloženje dovoljan broj karabinjera. Hrvatska vlada u tome vidi samo pokušaj Italije da izvrši daljne zaposjedanje hrvatskog državnog područja na jedan uvijeni način...«.¹²⁷⁾

Na kraju Kasche moli obavještenje da li se izjava njemačkog vojnog atašea u Rimu može povući i na koji način, i dodaje da je potrebno da se njemačke vojne ustanove izvijeste o potrebi političkog postupka prije bilo kakvih dogovora sa Italijanima u vezi sa djelovanjem u Hrvatskoj.¹²⁸⁾

Najbolji prikaz situacije u Bosni dao je italijanski konzul u Sarajevu. On je pisao: »Ovdje se ima utisak da se je Pavelićeva vlada stismula u Zagrebu i misli da je u zemlji svuda onako stanje kao u Zagrebu... Vlada je usmeno — na riječima mnogo govorila i zauzimala se za Bosnu i Hercegovinu, ali u praksi vrlo malo. Izgleda neshvatljivo da je Bosna prepuštena nekoj slaboj mjesnoj vlasti i da nije poslan odmah neko s većim autoritetom i odvažnošću, kao što je to sada učinjeno.¹²⁹⁾ Kada se samo pomisli na veliku prostranost granica nove države prema istoku, na neprestani nemir stanovništva; na prisutnost stotina hiljada Muslimana i Srba; na udaljenost glavnog grada i na poteškoće s vezama, mora se priznati da bi prva misao zagrebačke vlade trebalo da bude Bosna i Hercegovina. Naprotiv, ova je pokrajina gotovo kroz pet mjeseci bila predana u ruke mladim ustaškim dužnostnicima i starim činovnicima, iscrpljenim i nepovjerljivim...«.

Stoga nije čudo da stanovništvo, iako u većini naklonjeno novonastalom stanju, pokazuje znake umora i nepovjerenja prema vladi...«.¹³⁰⁾

Raznovrsni komentari o situaciji u Bosni (povodom rezolucija Muslimana)¹³¹⁾ vojnih, civilnih i političkih organa Nezavisne Države Hrvatske i Trećeg Reicha, nisu mimoilazili njemačkog generala u Zagrebu Glaise-Horstenaua. On je o svemu tome obavještavao komandanta Jugostoka. Tako ga je, pored ostalog, obavijestio da se u izvjesnim krugovima Nezavisne Države Hrvatske čuju mišljenja da bi bolje bilo da se potpuna odgovornost za cijelu Nezavisnu Državu Hrvatsku prepusti Italijanima, jer su njemačke jedinice malobrojne.¹³²⁾ Dalje je naveo da je čak i Pavelić »... o čijem prijateljstvu prema Njemačkom Reichu niko nema prava da sumnja, izjavio, da bi, za Nezavisnu Državu Hrvatsku bilo lakše kada bi se manje držala Musolinija kao jamca osovinske politike, nego njega kao protivnika (naše) unutrašnje politike...«.¹³³⁾

¹²⁷⁾ Isti izvor.

¹²⁸⁾ Isti izvor.

¹²⁹⁾ Mislio je na dolazak dra Dumandžića u Sarajevo.

¹³⁰⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/336, od 11. X 1941. godine.

¹³¹⁾ O rezolucijama Muslimana u 1941. godini vidi: Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVI, 1965, str. 191—222.

¹³²⁾ Bili su to oni krugovi koji su se razočarali unutrašnjim zbivanjima u NDH, ali još uvijek su željeli da sačuvaju svoje pozicije.

¹³³⁾ Vishaupt, str. 85.

Pavelić i njegovi istomišljenici gledali su, kao što smo već naglasili, u reokupaciji druge i treće zone ekspanzionističke namjere na cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske. Za to su imali mnogo razloga čitajući svakodnevno izvještaje svojih ustaško-domobranskih komandanata i civilnih organa sa reokupiranog i njemu susjednog područja.

Očito je da su sve te izvještaje pomno proučavali i svim silama nastojali da se suprotstave italijanskoj ekspanziji. Zbog toga su na zahtjev Pavelića i Lorkovića vođeni u Zagrebu razgovori sa ministrom grofom Pietromarchiem i guvernerom Dalmacije Bastinianijem,¹³⁴⁾ poslije čega je trebalo da uslijedi sastanak Musolinija i Ciana sa Pavelićem i Lorkovićem. Kasnije ćemo vidjeti da ti razgovori nisu vođeni, već da su umjesto toga obavljani razgovori Pietromarchi—Lorković u Opatiji polovinom novembra.

Prije osvrta na ustaško-italijanske razgovore u Opatiji, od mnogobrojnih dokumenata spomenućemo jedan koji rječito govori o »argumentima« Nezavisne Države Hrvatske u zahtjevu da Italijani napuste drugu i treću zonu. U tom se dokumentu, pored ostalog, navodi:

»... 5. Tražiti od italijanske vlasti da se povuku sa cjelokupne okupirane teritorije italijanske trupe zbog toga:

— što pasivnost okupiranog područja ne može prehraniti ni domaći živalj, a još manje italijanske vojnike;

— što za proljetnu ofanzivu na ruskom frontu Nezavisna Država Hrvatska namjerava povući što više godišta u vojsku na ruski front... pa kako neće imati ko da obrađuje ovu zemlju, to bi radi ishrane sva italijanska vojska trebala da se povuče sa okupirane teritorije;

— radi autoriteta i prestiža Nezavisne Države Hrvatske, jer okupaciju jednog dijela naše države američke i engleske radiopostaje iskorišćuju u svakoj prilici na štetu suvereniteta naše države... pozivajući na okup sve narode u Jugoslaviji, samo da bi u hrvatskom narodu stvorili što veću zabunu i nezadovoljstvo...«¹³⁵⁾

Njemački poslanik u Zagrebu smatrao je da će »Hrvati biti vrlo sušretljivi u odnosu na Italijane...«¹³⁶⁾ jer se u toku pregovora koje je Pietromarchi imao u Zagrebu, odustalo od carinske granice za koju više nema nastojanja od strane italijanske vojske...«¹³⁷⁾

Komentarišući navedeni boravak Pietromarchija u Zagrebu, Kasche je obavijestio da su se »u osnovi Italijani i Hrvati složili da Nezavisna Država Hrvatska snosi snabdijevanje 150.000 italijanskih vojnika, koji se kao okupacione trupe nalaze na području Hrvatske države...«¹³⁸⁾ i izrazio sumnju u susretljivost Hrvata prema Italijanima zbog toga »jer su Italijani najedanput vidjeli u zakonodavstvu o njemačkoj narodnoj skupini ograničenje hrvatske nezavisnosti. Zbog toga su Casertano i predstavnici italijanske vojske vrlo oštro intervenirali kod hrvatske vlade. Pri tome je naglašeno da, ukoliko bi Nezavisna Država Hrvatska postala njemački protektorat, tada bi granična linija između Italije i Tre-

¹³⁴⁾ Kao napomena 133.

¹³⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, br. reg. 28/2-4-6. Ministarstvo Hrvatskog domobranstva Ministarstvu spoljnih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

¹³⁶⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz Londona. (H) 297984—297985 (Izveštaj Kašea IV odjeljenju Ministarstva spolj. posl. Rajha od 14. XI 1941. g.

¹³⁷⁾ Isti izvor.

¹³⁸⁾ Isti izvor.

ćeg Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj morala drugačije biti povučena...«. ¹³⁹⁾

Ustaško-italijanski razgovori u Opatiji¹⁴⁰⁾ trajali su dva dana (15. i 16. novembra 1941. godine), a vodili su ih, uz mnoštvo predstavnika i jedne i druge strane, grof Pietromarchi i ministar inostranih poslova Nezavisne Države Hrvatske dr Mladen Lorković.¹⁴¹⁾

U razgovorima je bilo i žučnih polemika s jedne i druge strane. Tako je Lorković, govoreći o cjelokupnoj situaciji na području druge i treće zone, izrazio stav vlade NDH da su uslovi takvi da je »nemoguće da u ustaškoj državi, vođenoj po ustaškim načelima, ustaše ne mogu u jednom dijelu nositi niti ustašku odoru, niti vršiti ustašku i hrvatsku promičbu u vrijeme, kad je najsnažnija komunistička promičba i kada se nastoji tu promičbu proširiti među Hrvatima, a da mi to ne možemo spriječavati...«. ¹⁴²⁾

Ipak, u toku razgovora postignut je i sporazum, čije su odredbe bile oblikovane u vidu zapisnika koji je vodio zamjenik ministra vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske dr Vjekoslav Vrančić. O svim spornim pitanjima, sudeći po zapisniku, postignuta je saglasnost izražena u devet tačaka. Međutim, u praksi, do kraja 1941. godine, ovaj sporazum nije stupio na snagu niti je imao nekog dještva na njemačko-italijanske odnose oko Nezavisne Države Hrvatske. Osim toga, Nijemci nisu mentalno bili u situaciji da daju svoj stav o pitanju ustaško-italijanskih odnosa, jer su isuviše bili zabavljeni svojim problemima nastalim sve jačom aktivnošću ustanika, tj. u jeku je bila novembarska ofanziva u Srbiji i razplamsavanje ustanka u istočnoj Bosni.

U vrijeme održavanja Opatijskih razgovora Kasche je pisao da je »u istočnoj Bosni ojačano djelovanje bandi. Ponovni nemiri oživjeli su na hrvatsko-crnogorskoj granici istočno od Huma. Napadi na željezničke pruge množe se u italijanskom okupacionom području... Hrvati pripremaju jaču intervenciju na području oko Sarajeva, Doboja i Tuzle...«. ¹⁴³⁾

Sigurno je da se Nijemci u takvoj situaciji ne bi ni miješali u ustaško-italijanske odnose oko očuvanja »suvereniteta« Nezavisne Države Hrvatske, jer su i ranije prepuštali i »savjetovali« da se oni međusobno dogovore. Ali, ovog puta su na to bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, opšta njihova situacija na istočnom frontu nije bila povoljna. Drugo, situacija u Jugoslaviji bila je više nego teška, naročito u Bosni, gdje su njihovi interesi u cijelosti bili dovedeni u pitanje. Naime, i tokom decembra osjećala se u cijeloj Bosni i Hercegovini pojačana aktivnost partizanskih jedinica koju nisu mogle da uguše ustaško-domobranske i njemačke snage. Osim toga, uspjesi partizanskih snaga u Hercegovini, otkrivanje partizanskog aerodroma na Romaniji, ulazak četnika u Foču i Goražde po odobrenju Italijana itd., izazvali su kod komande hrvatskog domobranstva ozbiljnu sumnju da »stvaranje balkanskog protivu-osovinskog fronta nije više samo pretpostavka, nego STVARNOST«. ¹⁴⁴⁾

¹³⁹⁾ Isti izvor.

¹⁴⁰⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 233, br. reg. 47/2—12.

¹⁴¹⁾ Isti izvor.

¹⁴²⁾ Isti izvor.

¹⁴³⁾ V.I.I. MF-London H. 297984—297985, od 14. XI 1941.

¹⁴⁴⁾ A. Donlagić—M. Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu, januar—februar 1942. godine*. Beograd 1963, str. 42—43.

Štab domobranstva došao je do zaključka da Nijemci, ukoliko žele popraviti svoj položaj u zoni koja im pripada, »moraju uspostaviti jače posade, a Italijani svoju politiku sasvim izmijeniti u smislu . . . uske suradnje s nama . . .«¹⁴⁵⁾

I u izvještaju glavara Glavnog stožera hrvatskog domobranstva i Pavelićevog opunomoćenika za gušenje pobune u Bosni i Hercegovini generala Vladimira Lakse — o unutrašnjoj situaciji u državi za period od 15. X do 10. XI 1941. godine, mogao se nazrijeti takav stav. Laksa je, između ostalog, obavijestio da se »sve više kod Hrvata utvrđuje nada da će Njemačka najkasnije do idućeg ljeta konačno pobijediti. U protivnom mora se računati najmanje sa gubitkom svih krajeva do rijeke Bosne, pa preko Konjica u pravcu Dubrovnika, tj. ako se u toku zime i proljeća zaista ozbiljnom vojničkom akcijom ne učini kraj akcijama četnika-komunista, ne samo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj već i u Srbiji i Crnoj Gori . . .«¹⁴⁶⁾

Nijemci su sve do decembra bili daleko od pomisli da u istočnoj Bosni treba preduzeti ozbiljniju operaciju. Istina, oni su, razmišljajući o zapažanjima štaba Hrvatskog domobranstva i analizirajući izvještaje raznih svojih predstavnika u Bosni, zaključili da treba preduzeti energičnije mjere. Ali kakve, s kojim i čijim snagama, to se nije moglo znati. Osim toga, OKW je, kao najviša vojna institucija Reicha, trebalo da odobri jednu takvu odluku. Međutim, situacija na ruskom ratištu — prvi poraz pod Moskvom (početkom decembra) i velike pripreme za proljetnu ofanzivu nisu dozvoljavale da se bilo kakve vojne snage pošalju u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Osim toga, komandant Jugoistoka je nešto ranije, zbog situacije u Srbiji (prva ofanziva za »Užičku republiku« — pr. R. B.), tražio za Srbiju dvije nove divizije i zahtijevao da se 718. njemačka divizija iz Bosne prebaci tamo.¹⁴⁷⁾

U tako zamršenoj situaciji OKW je, 16. decembra, donijela odluku kojom je komandantu Jugoistoka bilo naređeno da se sve njemačke vojne snage sa Balkana oslobode za istočni front, izuzev onih trupa koje obezbjeđuju industrijska područja, značajna za snabdijevanje njemačke vojske.¹⁴⁸⁾ Bila je to Hitlerova direktiva 39, a donesena je 15. decembra 1941. godine, koju je OKW dan kasnije uputila odgovarajućim vojnim komandama. Pošto je njen sadržaj veoma interesantan za naše probleme, donosimo u prevodu jedan njen dio:

»1. Položaj na istoku zahtijeva da se sve raspoložive snage u dogledno vrijeme nađu tamo. Za obezbjeđenje na Balkanu treba upotrijebiti raspoložive snage susjednih država. U prvom redu to su bugarske snage za Srbiju i Druga italijanska armija za Hrvatsku.

2. Od ovoga se izuzimaju trupe koje se nalaze i treba da ostanu u industrijskim područjima značajnim za snabdijevanje njemačkih snaga.

3. U krajnjem slučaju ne treba više od dvije njemačke divizije da ostanu za osiguranje značajnih područja . . .

5. . . Nema opravdanja da na srpskohrvatskom području i dalje

¹⁴⁵⁾ Isto, str. 43; Vidi i A.V.I.I. fond NDH, k. 16a, br. reg. 45/17.

¹⁴⁶⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 85, br. reg. 25/13—1 od 17. 11. 1941. godine.

¹⁴⁷⁾ Vishaupt, str. 78—80.

¹⁴⁸⁾ Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945. Dokumenten des Oberkommando der Wehrmacht. Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M 1962 (direktiva 39a).

ostane šest njemačkih divizija pored dovoljno jakih snaga bugarskih i italijanskih koje stoje na raspolaganju . . .

Ako u najkraćem vremenu ustanički pokret u Hrvatskoj ne bude suzbijen, biće potrebno na proljeće povesti ratne operacije . . .«¹⁴⁹⁾

Italijane je s ovom Hitlerovom direktivom upoznao njemački general pri italijanskoj Vrhovnoj komandi, dok je njemački general u Zagrebu bio upoznat posredstvom komande Jugoistoka.

Ovakva odluka konvenirala je Italijanima i oni su je objeručke prihvatili, jer su smatrali da se cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske prepušta njima, i da je na taj način konačno ispravljena nepravda koja im je nanijeta jednostranim utvrđivanjem granica Nezavisne Države Hrvatske¹⁵⁰⁾ i demarkacione linije o razgraničenju njemačko-italijanskih okupacionih interesa.

Međutim, u najvišim krugovima Nezavisne Države Hrvatske ova je odluka izazvala veliko nezadovoljstvo i reagovanja. U jednom dužem izvještaju Ministarstvu spoljnih poslova Reicha, od 21. decembra 1941. godine, Kasche je naveo da je njemački general Glaise-Horstenau raspravljao sa Kvaternikom o novonastaloj situaciji i primijetio da je »Kvaternik duboko potresen. Smatra da se on i poglavnik pod tim uslovima uopšte ne mogu održati«¹⁵¹⁾

Kasche je dalje obavijestio da je u međuvremenu primljen prijedlog komandanta Jugoistoka prema kojem se jedna divizija i nekoliko »Landesšicen« bataljona i dalje ostavlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osiguranje željezničke pruge Zagreb—Beograd povjerava se Italijanima. O čitavoj situaciji Kasche je iscrpno razgovarao sa generalom Glaise-Horstenauom i njihovo zajedničko gledište iznio je ovako:

»Svakako, moramo spriječiti da preuranjeno i politički loše pripremljeno djelovanje u vezi sa promjenama u OKH (Vrhovna komanda kopnene vojske) ovdje dođe do mišljenja da je Njemačka slaba i da Nezavisnu Državu Hrvatsku ostavlja na cjedilu. Naime, neodgovorno davanje izjava za vrijeme moskovske ofanzive, što je došlo naročito do izražaja prilikom konferencija za štampu predstavnika Ministarstva inostranih poslova, ovdje je, na žalost, narod primio tako da ima vrlo loše mišljenje o opštem stanju njemačke politike i vojnoj snazi njemačkog Reicha. Stoga ću sutra u zavijenom načinu o tome razgovarati s poglavnikom. Ipak molim da general Glaise-Horstenau ostane kao njemački general i opunomoćenik OKW i kao oficir za vezu sa Drugom italijanskom armijom. Njegovo ostajanje na ovom položaju potrebno mi je zbog toga što mi je kroz njegovu ličnost obezbijeđena saradnja sa svim njemačkim vojnim ustanovama, što je u sadašnjoj situaciji naročito potrebno . . .«¹⁵²⁾

Drugi dio izvještaja odnosio se na vojna pitanja. Tu je Kasche predložio da 718. njemačka divizija ostane oko Sarajeva, a po jedan »Landesšicen« bataljon oko Prijedora i u Zagrebu, a ostali tamo gdje se i sada nalaze. U vezi sa Direktivom 39a da Italijani obezbjeđuju željezničku prugu Zagreb—Zemun, Kasche je izrazio neslaganje, jer ta pruga pro-

¹⁴⁹⁾ Isto.

¹⁵⁰⁾ Vidi: *Tajni arhivi grofa Čana*, str. 65.

¹⁵¹⁾ A.V.I.I. BA, MF-4/161596—161597 od 21. XII 1941. god.

¹⁵²⁾ Isto.

lazi kroz najvažnija mjesta, gdje žive folksdojčeri »kod kojih bi dolazak Italijana bio loše prihvaćen . . . Posebno treba napomenuti da ne bi bilo ispravno da njemački vojnici potpuno iščeznu sa zagrebačkih ulica, jer u Zagrebu ima niz objekata koje treba obezbjeđivati, a treba uzeti u obzir i političke razloge . . .«¹⁵³⁾

Shodno stavu Glavnog stožera hrvatskog domobranstva da na proljeće treba sprovesti odlučnu akciju »čišćenja« u istočnoj Bosni,¹⁵⁴⁾ Kasche je predložio da bi »od januara do sredine februara trebalo jednu diviziju, koja se sada nalazi u Srbiji, upotrijebiti ovdje za čišćenje područja oko Sarajeva, Tuzle i Doboja, jer je to važno interesno područje Reicha. Četnici koji se nalaze na tom području velika su opasnost i iz dosadašnjeg iskustva koje imam s Talijanima mogu izjaviti da italijanske jedinice neće ništa preduzimati protiv njih. Zato treba odobriti da italijanske jedinice posjednu ovo područje tek od februara iduće godine. Samo pod tim uslovom možemo general i ja uticati na Hrvate i Italijane i spriječiti konflikte . . .«¹⁵⁵⁾

Na kraju je Kasche molio da se stanovište njegovo i generala Glaise-Horstenaua razjasni OKW i da se nastavi prijateljska saradnja sa Nezavisnom Državom Hrvatskom, kao i ranije.

Načelnik štaba njemačkog generala u Zagrebu također nije vjerovao u sposobnost Druge italijanske armije da može ugušiti ustanak u Bosni, pa je predložio komandantu Jugoistoka da 718. divizija i dalje ostane na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske. On je 16. decembra 1941. godine telegrafisao komandantu Jugoistoka sljedeće:

»Druga italijanska armija jedva bi mogla garantovati ugušenje ustanka u Bosni. Ona ima inače posla sa jakim nemirima kod Gacka, Foče i duž pruge Split—Karlovac.

Dosadašnja italijanska metoda pre je pothranjivala ustanak no suzbijala. Ako bi baš Drugoj italijanskoj armiji trebalo da pripadne u nadležnost sva Hrvatska, tada bi se moglo bojati proširenjem ustanka na hrvatsko stanovništvo. Izgleda mi potrebno, da 718. divizija ostane u Hrvatskoj, da joj se ostavi prostorija osiguranja i time održi demarkaciona linija kao i da se u tome prostoru ostavi nadležnost nemačke uprave nezavisno od Druge italijanske armije.«¹⁵⁶⁾

Sugestiju načelnika štaba njemačkog generala u Zagrebu, potpukovnika fon Funka, prihvatio je komandant Jugoistoka, jer je i sâm smatrao da je potrebno da njemačke okupacione snage i dalje ostanu u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kako zbog osiguranja industrijskih i rudarskih rajona i obezbjeđenja saobraćajnica, tako i zbog gušenja samog ustanka.

A kad je Slavko Kvaternik posredstvom njemačkog generala u Zagrebu molio da se početkom 1942. godine povede velika akcija »čišćenja« u istočnoj Bosni zajedničkim snagama uz učešće i Druge italijanske armije, komandant Jugoistoka se odlučio da predloži OKW da izmijeni svoju odluku u tom smislu.¹⁵⁷⁾

¹⁵³⁾ Isti izvor.

¹⁵⁴⁾ A.V.I.I. k. 61a, br. reg. 45/17.

¹⁵⁵⁾ Isti izvor.

¹⁵⁶⁾ Vishaupt, n. d. str. 96.

¹⁵⁷⁾ A. Donlagić—M. Leković, n. d. str. 46—47.

Na osnovu svega toga, Hitler je, 24. decembra, izmijenio svoju »Direktivu 39a«. Njemačke okupacione jedinice i dalje su ostale na području Nezavisne Države Hrvatske, demarkaciona linija nije promijenjena, tako da je Nezavisna Država Hrvatska bila sačuvana od daljnje ekspanzije italijanskog okupatora. Inače, ovo je bio prvi slučaj u 1941. godini da Hitler mijenja jednu svoju odluku zbog situacije u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini, gdje su razvojem ustanka interesi njemačkog okupatora krajem 1941. godine bili najugroženiji.

Italijani su još jednom morali da progutaju gorku pilulu, dok je ustaška garnitura, na čelu s Pavelićem, ponovno bila u prilici da zahvaljuje Nijemcima na podršci koju su im ukazali u njihovoj borbi s Italijanima za očuvanje »suvereniteta« ustaške Nezavisne Države Hrvatske.

U izvještaju koji je Abwehr dostavio Operativnom štabu OKW, u kojem je citirano pismo njemačkog generala u Zagrebu, podvučena je pozitivna reakcija Pavelića i njegove vlade prema stavu Nijemaca na zahtjeve Italije da njihove okupacione trupe zaposjednu cijelu Nezavisnu Državu Hrvatsku, i izražena zahvalnost fireru koji to nije dozvolio.¹⁵⁸⁾

ZAKLJUČAK

Hitlerova odluka o »kažnjavanju« Jugoslavije predstavljala je polaznu osnovu za uspostavljanje okupacionih sistema dok je u »posebnom naređenju uz direktivu 25« feldmaršala Keitela, u kojoj je poenta stavljena na sirovinska područja, u načelu određen karakter okupacije. Takve postavke su uslovile da se osnuje tzv. Nezavisna Država Hrvatska kao sastavni dio političko-ekonomskog sistema Trećeg Reicha. Sve kasnije akcije oba okupatora bile su podređene tome stavu. Svakako, presudnu je ulogu imao jači partner u Osovini — njemački okupator, koji je izrežirao demarkacionu liniju o razgraničenju okupacionih područja na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i u njenom sastavu Bosne i Hercegovine. Sve su to nacisti radili pod firmom »zajedničkog vođenja rata Osovine«, nastojeći da svom italijanskom partneru predstave NDH kao samostalnu »nezavisnu« državu, koju su svega pet dana poslije njenog proglašenja i zvanično priznali. Bila je to vrlo vješta politička igra, čija se suština sastojala u tome da nacisti svom imperijalističkom finansijskom kapitalu obezbijede povlašten položaj i omoguće eksploataciju i onih privrednih bogatstava koja su se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni. Uspjeli su tako da gotovo cijeli privredni potencijal NDH, naročito rudarstvo u Bosni, direktno uključe u svoj ratni privredni plan, sa niemačkim planovima proizvodnje i izvoza u ratna preduzeća Trećeg Reicha u Reichu, odnosno u zemljama članicama Trojnog pakta.

U okviru takve politike njemačkog okupatora posebno značajne privredne interese imali su nacisti u Bosni i Hercegovini koji su se zasnivali na dobrom poznavanju privrednih bogatstava ovih krajeva još iz vremena Austro-Ugarske monarhije.

Njemački je okupator već u pripremama napada na Jugoslaviju jasno pokazao svoje osvajačke, okupatorske i eksploatatorske tendencije, dok je italijanski morao najprije da se bori za ostvarenje svog politič-

¹⁵⁸⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz NAV-N-T-77, F-1295/4-6, Br. 2191/41, str. pov. od 31. XII 1941. godine.

kog uticaja. Prvi je imao veliku prednost na samom startu i nije je htio nikada ispustiti iz svojih ruku. Dok su Italijani »olako« prepustili Bosnu i Hercegovinu, za koju su smatrali da je »Privremenim smjernicama« o komadanju Jugoslavije njima data, i morali da vode političku borbu s Pavelićem (u Ljubljani, Zagrebu i Rimu), dotle su Nijemci nesmetano učvršćivali svoje okupatorske pozicije osnivajući čitavu mrežu svojih institucija u NDH »saglasno« s vladom novog ustaškog režima. Sve te institucije: političke, vojne, privredne i druge, bile su organizovane tako da »zajedno« s oružanom snagom NDH i cijelim njenim državnim aparatom obezbjeđuju interese njemačkog okupatora. Tako su uspjeli da sve mjere i namjere njemačkog okupatora dobiju svoju »pravnu i političku« podlogu u ustaškim »zakonima« i ustaškim »odlukama«.

Po uzoru na Nijemce, Italijani su, takođe, uspostavili mnoge svoje institucije, ali one ni izdaleka nisu bile tako brojne niti su značajnije uticale na unutrašnjopolitičke i privredne prilike NDH kao njemačke. Osim toga, Italijani su gro svojih vojnih jedinica zadržali na području NDH, uglavnom u svom okupacionom području, preko kojih su obavljali svoju okupacionu politiku, tako da nisu ni osjećali potrebu za nekom širom mrežom svojih institucija. Sve su to nastojali obavljati u okviru vojnih jedinica — komandanata. Tako su do izbijanja ustanka u cijeloj NDH Nijemci imali samo jednu diviziju i nekoliko pomoćnih vojnih formacija (ukupno oko 12.000), dok su Italijani imali čitav šesti korpus II armije sa nekoliko divizija.

Kad su izbijanjem ustanka u Bosni i Hercegovini ozbiljno bili uzdrmani, inače slabi temelji NDH, i ugroženi interesi oba okupatora, posebno vojnoprivredni interesi njemačkog okupatora, u punoj se mjeri osjetila slabost oružane snage NDH i nedovoljnost njemačkih vojnih jedinica za gušenje ustanka. U takvoj situaciji italijanski je okupator bio u nešto povoljnijem položaju, pa je nastojao da to svoje preimućstvo dobro iskoristi. To se ogledalo u saglasnosti Nijemaca i »pristanku« Pavelića da italijanske divizije reokupiraju II i III zonu. Opet pod firmom »zajedničkog vođenja rata i interesa Osovine«. Međutim, Italijani su u reokupaciji vidjeli mogućnost da okupiraju ne samo to područje nego da u dogledno vrijeme zagospodare cijelom teritorijom NDH i tako nadoknade ono što im je, po njihovom mišljenju, bilo uskraćeno jednostranim utvrđivanjem demarkacione linije o razgraničenju interesnih sfera.

Kako se ustanički pokret sve više rasplamsavao, a interesi njemačkog okupatora bivali ugroženiji, politički i vojni predstavnici njemačkog okupatora u NDH su svojim pretpostavljenim stalno ukazivali na nedovoljnost vlastitih trupa, jer »uloga italijanskog saveznika nije dolazila do izražaja«. Ti su zahtjevi i prijedlozi upućivani komandantu Jugoistoka, koji je i sâm uočavao takvo stanje. I on je bio svjestan činjenice da vojnu snagu treba ojačati. Ali, odakle? S istočnog fronta — to nije došlo u obzir. Ni iz Srbije, jer je ustanak i tamo u 1941. godini bio poprimio najšire razmjere, takve, da je komandant Jugoistoka zahtijevao da se i 718. divizija (jedina njemačka divizija u NDH) prebaci u Srbiju. Međutim, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali.

Najteže je njemačkom okupatoru padalo to što je bila onemogućena eksploatacija privrednih bogatstava iz njihovog dijela BiH, jer je izvoz

sirovina bio gotovo obustavljen, dok su Italijani iz reokupiranog područja »bezobzirno vršili pljačku dobara i izvozili ih u Italiju«. Bila su ugrožena boksitna područja u Hercegovini i gotovo svi rudnici uglja i željeza u Bosni; željezničke pruge su sakodnevno rušene, posadne jedinice bile su prikovane u garnizonima u većim mjestima itd. Nijemci su svako novo žarište ustanka proglašavali vojišnom prostorijom, na kojima je sva vlast (čak i okupatorska) prelazila u ruke vojnog komandanta — slučaj u istočnoj Bosni, Srijemu i Srbiji, gdje je sva vlast prešla u ruke generala Böhmea. To je bilo identično italijanskoj okupacijskoj II i II zoni. Na taj je način zbog ustaničkih akcija i protumjera okupatora vlast ustaške NDH u BiH bila svedena na samo nekoliko oaza — uglavnom većih mjesta.

Da stvar bude još teža, ulaskom italijanskih trupa u neka mjesta sjeverno od demarkacione linije (Međeđa, Ustiprača, Višegrad) bio je doveden u pitanje i prestiž njemačke oružane sile. U takvoj situaciji, koju ništa nisu popravili ni ustaško-italijanski pregovori u Opatiji (polovinom novembra), OKW je mjesec dana kasnije izdala naredbu — Hitlerovu direktivu 39a, prema kojoj je kontrola cijelog područja NDH trebalo da bude prepuštena jedinicama Druge italijanske armije, izuzev onih privrednih područja interesantnih za njemačku ratnu privredu. Dok je ta direktiva bila obradovala Italijane, ona je nerado bila primljena od strane njemačkih vojnih i političkih predstavnika u NDH i vlade NDH. Svi su oni stupili u akciju da se ta naredba izmijeni, što je na kraju i učinjeno. Ovo je bio prvi slučaj u 1941. godini da Hitler jednu svoju naredbu mijenja, a bila je uglavnom izmijenjena zbog situacije u Bosni i Hercegovini. Tako je NDH bila sačuvana od daljnje italijanske ekspanzije.

Italijani su se još jednom uvjerali da je u svemu bila odlučujuća riječ Nijemaca. Zbog toga su oni od kraja 1941. godine u BiH počeli otvoreno da podržavaju četnike videći u njima oslonac za realizaciju svojih daljnjih ekspanzionističkih ciljeva u BiH i cijeloj NDH.

Za OKW i Hitlera, međutim, nisu bile odlučujuće molbe vlade NDH, koliko ekonomski i vojnopolitički značaj Nezavisne Države Hrvatske, i u njoj Bosne i Hercegovine. Jer, prepustiti ovu teritoriju Italijanima, značilo bi lišiti se bogatog sirovinskog područja potrebnog ratnoj privredi. Isto tako to bi značilo i gubitak prestiža, o čemu se moralo voditi računa. Ovaj novi, dobro sračunati potez, naročito je došao do izražaja početkom 1942. godine u tzv. drugoj neprijateljskoj ofanzivi, u kojoj su Nijemci, iako vojnički malobrojni u odnosu na planirano učešće italijanskih jedinica, ipak uspjeli da toj ratnoj operaciji daju svoj pečat, pečat onog koji ima odlučujuću riječ.

Na primjeru Bosne i Hercegovine u 1941. godini najbolje se ogleda »samostalnost«¹ tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Bila je to fiktivna samostalnost. Ona je isčezavala i kao fikcija onog trenutka kada su njemački okupatorski interesi bili dovedeni u pitanje. Iako su zvanični predstavnici njemačkog okupatora isticali da se ta »samostalnost«² uvažava, toga se niko nije držao. Za njemačke je vojnike, prije svega, važila naredba o postupku prema pobunjenicima a ne dekret vlade NDH, i to ne samo u vojišnim prostorijama nego svuda gdje je bilo ustaničke aktivnosti, dok su ostale njemačke institucije, naročito policijske i obavještajne, od

prvog dana radile po svom nahodanju i nisu se osvrtaale na bilo kakve »sporazume« Trećeg Reicha sa NDH.

Italijanski vojni komandanti, od samog početka okupacije, a naročito poslije rekupacije II i III zone, nisu na svom području u praksi uopšte priznavali ustašku vlast niti su se obazirali na sklopljene aranžmane svoje vlade s vladom Nezavisne Države Hrvatske.

Prema tome, NDH je bila vještačka tvorevina, čiji je »autoritet vlasti« zavisio u prvom redu od potreba i volje okupatora. S vremena na vrijeme taj se autoritet naglašavao, ali samo deklarativno, dok u praksi nikada nije dolazio do izražaja. Sve je bilo sračunato na to da se obezbijede interesi okupatorâ. I kako se ustanak sve više širio, a interesi okupatora bivali ugroženiji, tako je slabio režim ustaške NDH i okupacioni sistem uopšte; potpuno je nestajao na oslobođenoj teritoriji, dok je u ostalim područjima životario zahvaljujući prvenstveno okupacionim trupama i institucijama njemačkog okupatora.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE SYSTEM OF OCCUPATION IN BOSNIA-HERCEGOVINA IN 1941

Summary

The events of March 27th 1941 marked the turning point in the earlier apparently good relations of the Berlin-Rome axis in connection with Yugoslavia. The Third Reich — as the stronger partner — took over the command of Yugoslavia and establishment of a system of occupation and within its framework the founding of »the Independent State of Croatia« which included Bosnia-Hercegovina.

Skillfully emphasizing in the forefront of their plan »the interests of the joint leadership of the axis«, the Germans endeavoured from the beginning to hide their real intentions which was to secure a ruling position with their Nazi financial capital and effect an untroubled exploitation of the economic wealth to be found in the zone occupied by the Italians. It was for this reason that the entire development of the Independent State of Croatia and its armed forces were directed towards securing the interests of the occupying forces, the latter leaving a small military force in the area of the Independent State of Croatia but with many kinds of institutions: political, military, military-political and economic. Against this, the Italians kept the whole 6th Corpus II army. The system of occupation established began to disintegrate with the outbreak of the uprising and with it the foundations of the satellite state of Independent Croatia, whose »independence« might best have been seen right on the soil of Bosnia-Hercegovina. »Independence« of the Independent State of Croatia disappeared into fiction the moment the interests of the occupying power, i. e. the Germans were brought under fire. Neither the Italians nor the Germans stood at all by the independence of Independent Croatia. By reoccupying the II and III zones, the Italians reduced the territory of Independent Croatia by more than a quarter and the Germans proclaimed each new battle-field of the uprising as an operational area, in which all traces of government (of the occupation)

disappeared and everything was subject to the German military command of the relative area.

In addition German military politics (intelligence and police), military-economic and other institutions, the number of which continuing to increase from the outbreak of the uprising, worked from the first day as they wished paying no attention to any »agreement« of the government of the Third Reich with the government of the Independent State of Croatia.

At one moment — at the end of 1941, the Nazis had been prepared to sacrifice the interests of the »Independent State of Croatia« i. e. to give its entire territory to the Italians but the only reason why they did not do so was because it would have meant giving up a rich territory for their war industry — bauxite, ore and forests — i. e. the sacrifice of their own interests. This is the reason hidden in Hitler's decision to change the Directive 39a dated 16. XII. 1941 not giving the whole area to the Italians but prolonging the occupation in his own interests.

It is particularly important to underline that this new move was well-calculated and came into its own at the beginning of 1942 in the so-called Second Offensive, in which the Germans succeeded in leaving their stamp in such a way as to give them the final word, even though they were militarily far smaller in relation to the planned participation of the Italian units.

The expansion and strengthening of the movement of uprising weakened the regime of the quisling creation of the occupation the Independent State of Croatia and with it the system of occupation in general. It completely disappeared on liberated territory, while in other regions it was kept alive by the troupes of the occupying powers, especially the Germans, who were to be found mainly in the towns. The latter were islands of the regime of the occupation and the Ustashi, in the sea of organs of the new legal and semi-legal government of the National Liberation movement.